

דוד דה פריס

פקידים עבריים בארץ-ישראל

הקדמה

מאמר זה נדרש לשאלת היחסים בין עובדי צווארון לבן לבין לאומיות. הוא בוחן על-פי גישה תרבותית-סימבולית כיצד נעשה השיח הלאומי "נקחדת ייצור" חיונית בהבניית הזהויות של עובדי הצווארון הלבן, ובעיקר של פקידים ושל עבודת פקידות. תוך ניתוח הדימויים שבהם הרבו הפקידים להשתמש לתיאור חוויות העבודה שלהם, מנסה הדיון לתעד ולהסביר כיצד ומדוע לאומיות, כמערכת תרבותית בעלת היגיון פנימי ואמצעים סגנוניים ייחודיים, שימשה את הפקידים בפעולה יזומה "מלמטה" לצורך הבניית זהותם העיסוקית.

הזיקה בין עובדי צווארון לבן ללאומיות, בייחוד בהקשר של בניין מדינה, משכה מזה זמן רב את תשומת-לבם של סוציולוגים ושל היסטוריונים. ראשית, עובדים שאינם עוסקים בעבודות-כפיים ומהווים בסיס חברתי של ארגונים ביורוקרטיים נקשרו עם עיצוב-מדינה¹ שנית, התפקיד שמילאו עובדי הצווארון הלבן בהתפתחותם של כלכלות לאומיות-קפיטליסטיות ושל דפוסי צריכה עירוניים נתפס כחוליה חיונית בזיקה בין בניין-מדינה לבין שינוי כלכלי (Galbraith 1969; Peukert 1991). שלישית, מחקרים היסטוריים, פוליטיים וחברתיים של הימין הלאומני התמקדו מאז ומעולם בביורוקרטיה ובפקידים כנושאי הדגל של פוליטיקה שמרנית.²

למרות ההבדלים הרבים בין פרשנויות אלה, לכולן גישה מבנית משותפת. הן רואות בהתפתחות של רובר הצווארון הלבן ושל תחומי עיסוקיו תוצאה בלתי-נמנעת מצמיחתם של מנגנונים מדינתיים וקפיטליסטיים, ומדגישות את התפקידים החיוניים שמילאו עובדי השירות הציבורי והפקידים במבנים מתפתחים אלה. יתרה מזו, כיוון שכל הגישות המבניות בוחנות את עובדי הצווארון הלבן נמוכי הדרג ממבט-על, הן מתמקדות בדרך שבה אותם עובדים עוצבו ומושטרו על-ידי מנגנוני ביורוקרטיה שונים. בדומה לכך, היחסים הבעייתיים בין עובדי הצווארון הלבן לבין עובדי צווארון כחול נבחנים מנקודת המבט של איגודי פועלים ושל תנועות עבודה חזקות. אולם, התמקדות המחקר באליטות מגמדת את תפקידם המכריע של גורמים אחרים בעיצוב מבנים חברתיים ומדינתיים (Koshar 1990).

* המאמר עומד להתפרסם בכתב-העת *Comparative Studies in Society and History*. תרגמה מאנגלית דפנה רו.

** על הערותיהם החשובות ברצוני להודות לעומר ברטוב, לוולקר ברגון, לגדעון קונדה, לאילן פפה, לריטל סלע, ליהודה שנהב, לאיריס פייט, ולעורכי כתב-העת *Comparative Studies in Society and History*. המחקר נעשה בסיוע מלגת הדיקן של הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל-אביב.

1. ראו למשל: Crozier 1964; Dahrendorf 1967; Lampert 1979. על צווארון לבן ראו: Kaelble 1986; Armstrong et al. 1986; Hyman and Price 1983.

2. ראו למשל: Peukert 1991; Speier 1986. למחקר השוואתי ראו: Kocka 1980, chap. 4.

בהשפעת ההיסטוריה החברתית, ולאחרונה גם התרבותית, הנחות אלה עומדות כיום בסימן שאלה. חוקרים הנוטים לקשר בין היסטוריה חברתית לפוליטית ולהתמקד בייצוגים תרבותיים של התפתחויות חומריות, מתחילים לבחון את הבעיות של עובדי הצווארון הלבן מנקודת המבט שלהם-עצמם.³ נוסף לכך, עמדת המפתח של הפקידים במדינה ובכלכלה מקנה להם כוח כאבן-בוהן לפענוח יחסי הגומלין בין חייהם של הפרטים, המשמשים כבסיסים חברתיים של הפוליטיקה, לבין שינויים מבניים גדולים. לאחרונה נבחתה-מחדש ההיסטוריה של היווצרות מעמדות, ובעקבות זאת התעורר צורך לנתח גם את אסטרטגיות השוק ואת חוויות היומיום של הפקידים במקומות עבודתם, המתאפיינות בשניות מעמדית ובעולם דימויים חברתי רב-פנים. מחקר על אודות עובדי הצווארון הלבן, שבו נסקרות תיאוריות אחדות על המדינה, "מעמד הפועלים החדש" ושאלות של מגדר, ומחקרים על המעמדות הבינוניים-נמוכים, הסיטו את תשומת-הלב מפורעלי התעשייה והכפיים המאורגנים והמוגדרים יותר. טשטוש ההבדלים בין צדי המתרס של "קו הצווארון" ממשיך להיות נושא למחקר רב-משקל, אך הוא עוצב-מחדש בהקשרים חברתיים ותרבותיים. כתוצאה מכך, פורמציות לאומיות וחברתיות נתפסות ונחקרות כתופעות שיש ביניהן תלות הדדית.⁴

לאור הזרקור שכונן ליחסים בין השפות החברתיות והפוליטיות של עובדי פקידות לבין הקשרי התפתחותן, נבחנות הדרכים התרבותיות שבהן עיצבו הפקידים בעצמם את זהותם העיסוקית. דרכים אלה התייחדו בכך שהמערך החברתי של הפקידים הסתמן, מבחינה תרבותית, לא רק במונחים האופייניים לעובדי צווארון לבן מן הדרג הנמוך, אלא גם במונחים שנשאבו ממוזרי הצווארון הכחול בפרט, וממאגרי התרבות של החברה בכלל (Davis 1979).

לשיח הלאומי היתה מאז ומעולם השפעה על פועלים ועל אנשי המעמד הבינוני-הנמוך. תוך ריסון הקונפליקט החברתי וערפול קווי התיחום הנסמכים על מעמד וסטטוס, שימשה הלאומיות כוח חברתי ותרבותי רב-עוצמה בכינונם ובהבנייתם של זהויות ושל יחסים חברתיים.⁵ ניטיב להבין את הכוח הזה אם נתמקד בשימוש הסמלי שעשו הפקידים בשיח הלאומי במסגרת מאבקם הכולל להכרה ולקידום חברתי. שימוש אינטרסנטי זה בשפה פוליטית מודגם באמצעות המקרה של פקידים יהודים בארץ-ישראל שלפני קום המדינה. תחילה יובא סיפור המקרה ואחריו מבט על שלוש סביבות שבהן התרחשה ההבניה של הזהות העיסוקית: החיפוש אחר עבודת פקידות, עבודת המשרד עצמה, ופעילות ארגונית קולקטיבית.⁶

סיפור המקרה

השאלה מדוע וכיצד השתמשו הפקידים בשיח הלאומי לשרטוט זהותם רלוונטית במיוחד לחקר ה"יישוב" היהודי בארץ-ישראל תחת שלטון המנדט הבריטי. בתקופה זו, בין ראשית שנות העשרים לסוף שנות הארבעים, הגיע המפעל הציוני לבשלות. האיזון הדמוגרפי בין יהודים לערבים התערער כתוצאה מהגירה יהודית ומעיומות מזוין. התיישבות יהודית הביאה לתמורה קיצונית בנוף האנושי והגיאוגרפי של הארץ. ייבוא של הון יהודי וכינון של כלכלה יהודית נפרדת העניקו דחיפה חזקה להתפתחות הכלכלית, שהיתה לה תרומה מכרעת למימוש הציונות בארץ-ישראל המסוכסכת (הרוביץ וליסק 1978).

מיסודה של הציונות, ההתפתחות הכלכלית והדרך שבה טיפלה הציונות בסכסוך הלאומי בין הערבים ליהודים, הובילו לגידול עצום במספר הפקידים שיועדו למשימות של פיקוח, ארגון ומינהל. ייבוא של הון והגירה יהודית הגדילו את חלקם של השירותים בכלכלה, ועם הקמת המדינה ב-1948 הם הגיעו ל-47.9 אחוז מכוח העבודה היהודי. הפקידים שהיוו את המגזר הרחב ביותר במעמד השירותים החדש, הפכו לגורם המשמעותי במבנה החברתי של היישוב, ובשנת 1946

3. ראו: Aron 1987; Blumin 1989; Wishnia 1990; Zunz 1990; Berlanstein 1991.

4. Anderson 1988; Crompton and Jones 1984; Braverman 1974, chap. 15; Adams 1984; Storm 1992; Sobel 1989; Lockwood 1989.

5. Anderson 1990; Howe 1989, 127-139; Patterson 1988, 343-349; Hroch 1985; Eley 1981, 83-107; Coakley 1992.

6. על גישה זו ראו: Gillis 1994, 3-24; Morris 1993, 182-203; Burke 1992, 1-12; Bleicher 1989, 229-241; Joyce 1994, pt. III.

הם היו 13.4 אחוז מכלל העובדים היהודים המבוגרים (22 אלף פקידים מתוך כ-164 אלף עובדים). תהליך זה לוודא בעלייה ניכרת של המשכורות, בהטבת תנאי העבודה של הפקידים ובנוכחותם הבלוטת בתנועת העבודה. עד שנת 1946 הצטרפו להסתדרות הפקידים 14 אלף פקידים – שני שלישים מכלל הפקידים היהודים ו-12.3 אחוז מ-114 אלף החברים בהסתדרות הכללית – והפכו אותה לאחד האיגודים המקצועיים החזקים ביותר בתנועת העבודה.⁷

אולם דומה שהתפתחויות אלה עמדו בניגוד חריף ליחסה של החברה לפקידים ולמקומם הנמוך בסולם היוקרה החברתית. ניתן להסביר זאת בראש ובראשונה על-ידי התפקיד המכריע שהיה לתנועת העבודה העברית בארץ-ישראל, בייחוד מאמצע שנות השלושים. מפא"י – המפלגה המובילה בתנועת העבודה – שלטה בהסתדרות ובמוסדות הציוניים והפכה את ההסתדרות למוקד של עשייה פוליטית, כלכלית ותרבותית. מרכזיותה של תנועת העבודה במפעל הציוני – כפי שהשתקפה בשפה הפוליטית המתפתחת וביחס היוקרתי שניתן לעבודה גופנית וחקלאית – קבעה רבים מהדפוסים של פוליטיקת הסטטוס ביישוב.⁸ שנית, האידיאולוגיה הציונית, שמילאה תפקיד מפתח בהתגבשות החברתית והלאומית, שימשה כבסיס הקונסנוס שלאורכו התיישרו והתחברו הכוחות החברתיים השונים. בגרסתה הפועלית והקונסטרוקטיבית הפכה אידיאולוגיה זו לשליטה ב"שרה האידיאולוגי" של היישוב ולקנה-מידה שלפיו נאמדה כמעט כל פעילות של קבוצות אינטרסים שונות. מושגי מפתח של ההסכמה הזו היו מימוש הריבונות היהודית על-ידי "כיבוש האדמה והעבודה", יצירתו של מעמד פועלים עברי באמצעות הפיכת הפירמידה החברתית המסורתית של היהודים ופרודוקטיביזציה, והעלאה על נס את החלוץ בחקלאות ובבניין.⁹

קונסנוס זה של שינוי חברתי ושל תועלת לאומית הוזיח כמעט לחלוטין ואף דחק לשוליים את עובדי הצווארון הלבן ואת הפקידים במיוחד. הדבר גרם למתיחות שהביאה לחוסר הלימה ולסתירות פנימיות רבות במערכת הסמלים החברתיים של היישוב: תחושת הפקידים שיש ביקוש לשירותיהם ושמעמדם החומרי משתפר בהדרגה לא תאמה את יוקרתם התרבותית הנמוכה; הם התמרמרו על חוסר ההתאמה בין השיח הדומיננטי של קונסטרוקטיביזם פועלי וחקלאי שהפחית בערכם, לבין העובדה שהייצור הפועלי עבר באותה עת תהליכי מיסוד. לחוצים בין מעמדם החומרי המוערך יחסית לבין הזלזול שהפגינה החברה כלפיהם, ולנוכח אובדן העצות שפקד אותם באשר למקום התרבותי והמוסרי הנמוך שהקצו להם החברה בכלל, וקהילת הפועלים בפרט, החליטו הפקידים לטכס אסטרטגיה תרבותית (ויינריב 1937, 539–540; Mills 1971, 240–249).

אסטרטגיה זו, שבה שימשה אידיאולוגיית "בניין האומה" מנוף תרבותי לקבוצה חברתית שהיתה עד כה חסרת זהות תרבותית-לגיטימית בהקשר המקומי, כמעט שלא נדונה במחקרים קודמים על התרחבותו של רובד השירותים ביישוב. משנות החמישים המאוחרות, הגישה שהתמקדה באידיאולוגיות של העילית החברתית תלתה את ההסבר לחיבור בין שכבת הפקידים לבין בניין האומה בתפקיד המרכזי שמילאו פקידים וביורוקרטים רמידרג בטיפוח האידיאולוגיה והמעשה של הציונות. כעסקנים של מוסדות ציוניים, של מפא"י הדומיננטית ושל האיגודים המקצועיים, האינטרסים שלהם, עלו בקנה אחד עם צורכי הציונות. הפקידים היו למבצעיו המהימנים של תפקיד פוליטי-אידיאולוגי, והציונות, כאידיאולוגיה שנוסחה על-ידי אליטה, עיצבה גם את זהותם העיסוקית.¹⁰ בשנות השבעים התפתחה פרשנות אלטרנטיבית שהתמקדה בעוצמה הפוליטית של העילית החברתית וגרסה שיש לבחון את הגישות החברתיות של הביורוקרטים במסגרת המיקוח האסטרטגי שהם ניהלו עם הפוליטיקאים. במשא ומתן זה הובטחה לפקידים, שנתפסו כסוכנים פעילים של שינוי פוליטי, ניעות כלכלית ורווחה חומרית, ולפוליטיקאים ניתנו נאמנות ותמיכה אלקטורלית ממעמד השירותים. הסבר זה קשר את עיצוב הזהות של רובד הפקידים ההולך וגדל לתרבות הפוליטית המניפולטיבית של היישוב ולדפוסי הפעולה האי-לגליים של מפלגת העבודה השלטת, שבה נזקקה לביורוקרטים (שפירא 1975; Ram 1995).

7. נמירובסקי 1929; בשנות השלושים 1951; טיכומים 1946; במבחן המעשה 1949; Ofer 1967, 87–88.

8. 131–159, Rosenfeld and Carmi 1976; Don-Yehiya and Liebman 1981, 123–148; שפירא 1984, פרק 2 ועמ' 132–133; 8, 6, 1; לויטק 1994, 377–345. על פרספקטיבה אזורית ראו: Burke 1994, 303–319.

9. ויינריב 1938, 3; שפירא 1975, פרקים 3, 5, 7; מצר 1976; אלמוג 1993, 329–346.

10. Lockman 1993, 601–627; Eisenstadt 1967, pt. I; Arian 1956, 340–377.

שני ההסברים מדגישים את הצורך של קבוצות חברתיות רבות להשתלב במערכת תרבותית שהוקירה ערכים חלוציים, לאומיים ויצרניים. הגדילה לעשות הגישה השנייה, שבהתייחסותה לפוליטיקה הקונפליקטואלית של ארץ-ישראל ושל היישוב הטהור את תשומת הלב המחקרית לעבר אינטרסים מגוונים ולפוליטיקה של כוח. תוך התמקדות בבריתות שכרתה תנועת העבודה עם קבוצות פוליטיות יריבות, היא חשפה את חוליות החיבור בין פרמטיזם אידיאולוגי לבין פורמזים בסוציאל-דמוקרטיה היישובית (ומאוחר יותר גם הישראלית). עם זאת, בהיותם שותפים לגישה האליטיסטית שאפיינה את המחקר המסורתי של שכבות הצווארון הלבן, שני ההסברים רואים את מרכיבי החוויה הפקידותית כגזורים-מראש מבניין המדינה; הם מתמקדים בביורוקרטים רמי-דרג של המפלגה ושל ההסתדרות ומניחים באורח בלתי-ביקורתי את קיומן של אחדות ושל לכידות בתפיסות הציונות ובקולקטיביזם של הפקידים היהודים. אפילו כאשר הם מזהים אידיאולוגיות מנוגדות במסגרת הציונות, הם עדיין מזניחים את האיש מן השורה שנלחם על יישומן, ואת דרך ההבנה התרבותית והסמלית של המחלוקות. בעוד שהם מייחסים להמון הפקידים הפשוטים תודעה פוליטית והשתתפות פעילה במערך הכוחות שארגנה המפלגה השלטת, הם מתעלמים מן המנגנונים של השעתוק התרבותי ומן הדינמיקה התרבותית של הפוליטיקה בחברה ככלל. צמצום הפעילות הפוליטית לעשייה של מוסדות ולאתרים של קבלת החלטות גורם להתעלמות מהפוליטיזציה של העבודה ומן הגישה האינטרסנטית שהשתקפה בהטמעה של דימויים לאומיים בחוויית העבודה (Shalev 1992).

בפרספקטיבה היסטורית, חברתית ותרבותית, מתגלה עד כמה ניתוח חברתי-סמלי, שמביא בחשבון את הסביבה החומרית שבה עוצבו ושועתקו הזהויות החברתיות בקרב הפקידים, חיוני ומסייע להבין את התהליכים האלה. כאשר בוחנים את הנושא מנקודת הראות של שוק, של מקום העבודה ושל הפוליטיקה היומיומית המתנהלת בארגון עובדים, ומנתחים את המקורות הארכיוניים של הפקידים עצמם, ניתן לעקוב ולראות כיצד הביעו הפקידים את קובלנותיהם ביחס ליסודות מסוימים בשפה הפוליטית של הציונות.¹¹ התמקדות בטבעו הפוליטי של השיח המקצועי של הפקידים ובתפקיד שמילא השיח הציוני בארגון תפיסותיהם, מראה כיצד נרקם מפגש משמעותי בין שתי שפות שהיו כרוכות זו בזו. במפגש זה עיצבו הפקידים את זהותם המקצועית, תוך גיוס והפעלה של אידיאולוגיות דומיננטיות.¹²

להיות פקיד

בשום מקום לא השקיעו הפקידים מאמץ רטורי גדול כל-כך בניסיון לגשר על הפער בין סטטוס לבין יוקרה, כמו בדרך שבה תיארו את עמדותיהם ואת האינטרסים שלהם בשוק העבודה (שבו התנהל החיפוש אחר העבודה והמאבק לשמור על משרה שהושגה). תופעה זו אינה מפתיעה, שכן בשוק העבודה השתקפה הציונות כמצע פוליטי של התיישבות, הפרדה בין יהודים לערבים ואוטונומיה יהודית. שם השתלטה משנות העשרים השפה החברתית של בניין, של חלוציות סגפנית, של כיבוש האדמה והעבודה ושל הייצור. האחריות הניהולית והידע הארגוני הכרוכים בעבודת הפקידות לא הקנו לה משמעות פונקציונלית גבוהה (Barber 1993, 165–191).

בפרסומי הפקידים משנות העשרים והשלושים ניכר השיח כפול-הפנים שהטעין את חיפוש העבודה במשמעות קולקטיבית, לאומית, ובלי כל ספק על-מגורית. השגת עבודה, למשל, הוצגה לא רק כשינוי חומרי בחיי הפקיד המהגר או המובטל, אלא כהצטרפות להמון המהגרים והעובדים היהודים שכבר השתלבו בסביבה הכלכלית החדשה. קליטת יהודים – סוגיה פוליטית ממעלה ראשונה בארץ-ישראל המנדטורית, שבה צמח הסכסוך הערבי-יהודי – היתה אמת-מידה ליכולת הספיגה הכלכלית של הארץ בכללותה. על-פי גישה זו, היהודי הנקלט כפקיד בארץ-ישראל עשוי

11. מידע על היבטים אלה נמצא בעיקר במקורות ראשוניים של הפקידים עצמם, וראו אוסף הסתדרות הפקידים המצוי בארכיון תנועת העבודה שבמכון לבון, א"ע / IV-236; מסמכים בריטיים רלוונטיים מצויים בארכיון מדינת ישראל.

12. ראו: 8, 5, 1; Geertz 1973, chaps. 1, 5, 8; Sewell 1979, 45–63; Walters 1980, 537–556; Burke 1990, 268; Steinberg 1994, 505–541; 283.

היה להיתפס, לפחות באורח סמלי, כאחד מנדבכיה של החברה ושל כלכלת האומה בהתהוות וכחבר מן המניין בקהילת המתישבים (ד"ר חשבון, 1925-1927; הכינוס הארצי, 1938).

היגיון זה יושם על כל משרות הפקידות הפנויות ביישוב, וממנו השתמע שקבלת משרה פקידותית באחד מהמוסדות הלאומיים היהודיים (ההנהלה הציונית, הסוכנות היהודית) נחשבה כהשתתפות בבניין המדינה וביצירת ביורוקרטיה חדשה. תיאור של כמה מאותם מוסדות ניתן באחד מן הפרסומים המוקדמים של אגודה קטנה של פקידים יהודים ביפו בשנת 1921:

כלום יצויר בדמיונו, שהאפק עם כל סניפיה בא"י ובסוריא, המשרד הא"י עם מחלקותיו (הטכנית, החקלאית, החינוכית וכו'), ועד הצירים עם סניפיו, ועדי הערים והמושבות, בתי-הספר וכדומה, יוכלו להתקיים בלי פקידים?

התשובה היתה ברורה:

וכשאנו באים לבנות בעתיד הקרוב את היישוב על יסודות חדשים ובהיקף רחב, זקוקים אנו למספר גדול של פקידים מומחים ומנוסים, אשר ידעו לנהל את ספינתנו בדרך הרצויה והמתאימה למטרה הגדולה.¹³

"פקידות עברית לאומית" היתה מנוגדת לפקידים היהודים בגולה ולאלה של הברון רוטשילד, שהובאו לארץ-ישראל בסוף המאה ה-19 כדי לנהל את עסקי מושבותיו הפרטיות. הראשונים, שעסקו בארגון הציבורי של מוסדות דת וצדקה, ייצגו את אופיה הלא-קונסטרוקטיבי והלא-יצרני של הפקידות הגלותית. הביורוקרטיה של הברון רוטשילד שיקפה את המסורת האינטרסנטית, הבורגנית והלא-לאומית של הפקידים היהודים שעבדו בשירות "פילנטרופים". שני סוגי הפקידות נמחקו מן הזיכרון הקולקטיבי. בפרסומי הפקידים צוין כי אם היתה מורשת כלשהי של פקידים במוסדות הלאומיים, הרי היא החלה במשרד הארץ-ישראלי של ארתור רופין, שבו פעלו סוכני ההתיישבות של התנועה הציונית בשנות העשרים. עוד נאמר בהם, כי משרה באחד מהמוסדות הציוניים תרמה להמשך המסורת של המשרד הארץ-ישראלי, ו"הפקיד הלאומי" נתפס כמגלם האינטרסים של מוסדות אלה, כמעצב לאומיותם וככוח חסר תחליף שבלעדיו לא היתה מתאפשרת ההגשמה הציונית. ההזדהות ה"ממלכתית" טופחה כבר בשלבים מוקדמים.¹⁴

דימויים של תעסוקה פקידותית שוכללו במאבק לשמור עליה. מגמת המנהיגים הציונים שבלטה בעיקר בתחילת שנות העשרים, לבחור פקידים מקצועיים למטרות הגירה ולהעדיפם במתן משרות על פקידים שכבר התגוררו בארץ-ישראל, נתקלה בהתנגדות נמרצת של האחרונים שראו בה מדיניות אנטי-לאומית. בסוף שנות העשרים ובתחילת שנות השלושים ניסו לייעל את המוסדות הציוניים באמצעות פיטורים המוניים של פקידי מינהל, של רואי חשבון, של מנהלי חשבונות ושל קצנים, אך אלה נתקלו בהתנגדות נחושה שנומקה באותן סיבות. הפקידים שהציגו את עצמם כתומכים נלהבים בעלייה יהודית, הפעילו לחץ עצום על מעסיקהם כדי לעשות את עצמם שותפים בעלי השפעה בתהליך הקבלה לעבודה, בעיקר בסלקציה ובקליטה של עולים. תביעתם לעדיפות התבססה, בין השאר, על תפקידם החיוני כתושבי הערים בתקופות של מתח צבאי וכמגינים על האזרחים בעורף במהלך המאבק באיום הערבי. מתוקף תפקידם זה, הפקידים הלא-לוחמים תבעו להמשיך ולפקח על סביבת העבודה שלהם, להקדיש את זמנם לחיפוש עבודה גם בתקופות של דריכות צבאית ולשמור על מעמדם המועדף. אחרי הכל, הזנחה של עמידותם הכלכלית של המשק היהודי עלולה היתה לעלות ליישוב מחיר לאומי וקולקטיבי עצום.¹⁵

הטרמינולוגיה שבה השתמשו לצורך חיפוש העבודה במגזר היהודי הפרטי (בנקים, חברות ביטוח, חנויות ובתי-מסחר קטנים) היתה דומה לזו שבה נקטו בתחום הציבורי. המגזר הפרטי מועד להשפעה של האינטרס האישי ולשיקולי רציונליזציה, טענו הפקידים, ויש לאישוש ב"כוחות מחנכים" כדוגמתם – פקידים המחויבים לרעיון הלאומי ולקולקטיביזם. השגת משרה במערכת

13. ראו: י.א. ר.ש.ה. 1922, 3; א"ע/143-25-IV; עלון, 1933, א, 3; ד"ר חשבון, 1931, א, פריס 1938, 4-7.

14. ראו: ר. 1922, 3-6; א"ע/143-25-IV; פריס תרפ"ט, 13; רולנד 1936, 8; הוועד המרכזי 1939, 1.

15. תזכיר 1919; א"ע/1-143-IV; גלובמן 1930, 3-6; ד"ר חשבון, 1932, א, בקי 1936, 4-7; המערכת,

1. א, 1938.

הפקידות של המגזר הפרטי נתפסה כצער בדרך להגשמת יעדים לאומיים: הבסת הפקידים הערבים בתחרות על איש משרות בתחום הבנקאות, הפצת הלשון העברית במקומות שבהם דיברו קודם לכן בידידיש, רוסית, גרמנית ופולנית, ושכנוע מעסיקים להכיר בהסתדרות הפקידים כארגון בעל אוריינטציה לאומית. המעסיק הפרטי, שנחשד בהסוואת אינטרסים קפיטליסטיים תוך הבעת גילויים שטחיים של נאמנות לציונות, היה טען כינון לא פחות משוק העבודה או ממנגנוני הביורוקרטיה הלאומיים. יתרה מזו, מאחר שהמגזר הפרטי היה בעיקרו עירוני, הפקיד היה אחראי לכוון את המעסיק לקנות מוצרים מ"תוצרת הארץ". תורם קבוע לכתב-העת של הסתדרות הפקידים, שחתם בשם "משרדאי", כתב באוקטובר 1938:

קנית בגד ארוג או סרוג בבית חרושת עברי – העסקת בזה את אחיך או את אחותך והחייית אותם עמך – כשם שאתה שותף לבניין הכפר שלנו, אם אתה מקפיד לאכול מהיבול ומהתנובה של החקלאים העבריים (משרדאי 1938, 11-12).

ולאחר שמנה רשימה ארוכה של אביזרים כמו קופות ברזל, ארונות ברזל, מעליות, רהיטי ברזל, מדפים, כונניות, מכונות כתיבה, נייר העתקה ומוצרי משרד אחרים שהפקיד היה עשוי לקנות בעצמו או לגרום למעסיקו לרכוש, סיכם:

בעצם, יכולים עובדי המשרדים לגזור על עצמם כמעט נזירות מתוצרת חוץ. יש דברים שאינם נעשים עדיין בארץ אבל יכולים להיעשות, ורק כאשר יישמע הביקוש התקיף – ייעשו כאן. ...אין מכשירי המשרד זורמים באויר מאליהם. אנשים קונים אותם. ...אין גואל יותר קרוב לתעשיית מכשירי המשרדים מאשר עובדי המשרדים והסתדרותם (שם).

המשימה הלאומית שנטלו על עצמם הפקידים בכלכלה הפרטית היתה חשובה ממש כמו מאבקם של הפקידים לתנאי עבודה משופרים: יצירה של סביבה משרדית דוברת עברית, שבה מופעלות מכונות כתיבה שעברו הסבה לעברית ("הולאמו" תחת השם "עבריידיה"). הפקיד לא היה אמור לגרום למעסיק להמיר את העדפותיו הכלכליות הטבעיות ביעדים ובשיקולים לאומיים, אבל בהסתמך על הרקע העירוני ועל הרגלי הצריכה המשותפים לשניהם, היה עליו להפוך את היחסים ההיררכיים והסמכותיים שביניהם לכלל חברות משותפת בקולקטיב שאופיו לאומי.¹⁶

במגזרים הציבורי והפרטי כאחד של המשק היהודי, וכן בארגונים ציבוריים למחצה כוועדי שכונות וכבתי-חולים שהעסיקו עובדי פקידות, לא נחשבו הפקידים כמחפשי עבודה פרטיים. הם ראו את עצמם ככוח קולקטיבי שמטרתו הגבלת מעסיקים החשודים בדפוסי פעולה לא-לאומיים, כמו העסקת עובדים ערבים או ניסיון לעצור את תהליך קליטתם של מהגרים יהודים. היה זה כוח מדומה, מאחר שהסתדרות הפקידים, שלוחתה של ההסתדרות הכללית, הצליחה לאגד במסגרתה רק חלק קטן מהפקידים שעבדו במגזר הפרטי. נוסף לכך, לשכות העבודה של ההסתדרות, שהופעלו על-ידי מועצות פועלים עירוניות במטרה לאכוף את ההגבלות, לא הצליחו לשלוט בשוק ולהפעיל את השפעתן על המוני הפקידים הלא-מאוגדים. מסיבה זו היו הפקידים היהודים במגזר הפרטי חיוניים כל-כך להסתדרות: תנועת עבודה לאומית מאורגנת נזקקת לעובדי משרד רבים כדי ליישם ביעילות את יעדיה הלאומיים בשוק העבודה. מאחר שההסתדרות נתפסה ביישוב כגורם מרכזי בהגשמת הציונות, הרי עבודה פקידותית באחד ממסדות ההסתדרות תוארה ושוקה לא רק כקולקטיביזם אינסטרומנטלי אלא כנטילת חלק בתנופת הבניין של התנועה הציונית בכללותה. הסוציאליזם של פקיד ההסתדרות התבטא לאו דווקא בשוויון גורף או בהיותו מאוגד בקולקטיב שהשתייך לתנועת העבודה, אלא בכך ששירת את הגוף האחראי על מימוש המפעל הציוני. על פקידים מאוגדים שעבדו במגזר הפרטי הוטלו משימות דומות. הסתדרות הפקידים וההסתדרות הכללית תוארו כסדנאות למחנכים שעתידיים לפעול הן במסדות הציוניים הזקוקים להדרכה בביורוקרטיה לאומית והן בקרב בעלי ההון היהודי הפרטי, שנוקקו – לפי טענת הפקידים – להדרכה בתחום של גילוי נאמנות לציונות. תנועת העבודה שייצגה את "הייעוד הלאומי של מעמד הפועלים" (כהגדרתו של בן-גוריון), נדרשה לקלוט פקידים חלוצים רבים בהתאם להיקף פעילותה.¹⁷

16. על תפקידים לאומיים ראו תכתובת בשנת 1931: א"ע/115-1-236-IV; א"ע/116-1-236-IV; עלון 1934; על מכונות כתיבה עבריות ראו פרסומת בפנקס 1937.
17. על ארגון ראו: א"ע/633-1-72-250-IV; דין וחשבון 1941; איילון 1939, 5-6. על פקידים במגזר הפרטי ראו: הכינוס הארצי 1938.

עבודה בצוות הפקידים של ממשלת המנדט הבריטי (משרדי הממשל, הרכבת וכד'), בעיריות המשותפות לערבים וליהודים (כמו חיפה וירושלים) ובחברות הנפט הבינלאומיות שפעלו בארץ-ישראל נחשבו משימות לאומיות: דריסת רגל יהודית במגורים ערביים, הורדת האבטלה בקרב היהודים תוך ניצול כוחות הכלכלה האימפריאליים והמוסדות המקושרים עמם. למרות שמספר הפקידים היהודים שעבדו במגזר זה היה קטן (רק כ-23 אחוז מכלל פקידים הממשל בשנות העשרים היו יהודים), הם הפכו לנושאי הדגל של המחאה הקולקטיבית נגד האפליה האנטי-יהודית בשוק העבודה. ככל שיותר יהודים היו מעורבים בעסקים הבריטיים ובממשל המקומי, כן ביקשו הפקידים לגייס כוחות פוליטיים בקנה-מידה לאומי – מוסדות היישוב והתנועה הציונית – לשירות האינטרסים הפרטיים שלהם. מגמה זו השתקפה בדבריו של אחד העסקנים הבכירים בהסתדרות, במארס 1930, בתגובה להירדרות ביחסי יהודים-ערבים ב-1929:

שאלת הפקידות הממשלתית, יש לה – מלבד ערכה הציוני-היישובי – חשיבות מיוחדת בשביל הסתדרות הפקידים... הגיע הזמן להתחיל בפעולה מתמדת בשטח זה. כיבוש העבודה במשק המדינה בשביל הפקיד העברי צריך להיות אחד הסעיפים הראשיים בעבודתה של הסתדרותנו בתקופה הקרובה. עבודה זו איננה קלה... ייתכן, כי למלחמה על הפקידות יש קושי מיוחד, גם דרכיה אינן סלולות, אולם אין אנו בני חורין להיפטר מפעולה בכיוון זה. מוסדות הסתדרות העובדים, כנסת ישראל וההנהלה הציונית לא ימנעו את עזרתם, כי עניין זה תוצאותיו חשובות לא רק לפקיד העברי המחפש מקום עבודה, אלא גם ליישוב ולתנועה הציונית (נמירובסקי 1930, 11).

יתרה מזו, הפקידים גיטו על-ידי אותם כוחות עצמם והם תיארו את עצמם כחיילים מרצון במאבקה של התנועה הציונית. הרטוריקה הלאומית שליוותה את מאבק הפקידים בשוק העבודה שולבה במאבקים הפוליטיים הרחבים יותר של תנועת העבודה. בהתגייסות הדדית זו התגלתה הציונות כגורם מכריע בטשטוש הגבול שבין הצווארון הלבן לבין הצווארון הכחול.

היו לכך השלכות נוספות. העובדים היהודים (הפקידים בכלל זה) תלו בקפיטליסטים היהודים את האשם על ההפרעה ל"כיבוש העבודה". לדעתם, בעלי ההון היהודים ביכרו עבודה ערבית וזלה לטובת האינטרסים הפרטיים שלהם, על פני העסקת יהודים שהיתה תורמת למאמץ הקולקטיבי לבניין האומה. הפקידים תמכו בהעדפת עובדים יהודים בשוק העבודה היהודי ("עבודה עברית") – סוגיה שהיתה שנויה במחלוקת ביישוב. אבל ברזומן, עלוניהם וכתבי-העת שלהם לא שללו אפשרות – גם אם מוגבלת ומרוסנת – של שיתוף פעולה חומרי וארגוני בין יהודים לערבים במגזרי הכלכלה היהודיים והלא-יהודיים כאחד. בעיקרון, היה מקובל עליהם שיתוף פעולה יהודי-ערבי לשם תכליות חומריות, ועם זאת, הם לא שינו את תמיכת הפקידים בהפרדת השוק לפי קווי תיחום לאומיים. פעילות זו קיבלה ביטוי דרמטי בתקופת המשבר הכלכלי הקשה בשנת 1926, כשפקידים ערבים ויהודים, עובדי החברה הפרטית "יונגר" בתל-אביב, ערכו שביתה משותפת; בשנת 1946, ערב מלחמת השחרור, התקיימה שביתה משותפת נוספת של פקידים ממשל. בשתי המחאות האלה נטלו חלק פקידים מאוגדים ולא-מאוגדים כאחד, והן אושרו על-ידי הסתדרות הפקידים בדיעבד, לאחר שכבר החלו. בשפתם, כמו בשיח הציוני הכללי, שיתוף פעולה חומרי על-לאומי מעין זה נתפס לעתים קרובות כמשרת את עקרונות ההתיישבות הציונית. כאשר דו-משמעות זו קיבלה הכשר אסטרטגי, יכלו האגואיזם המקצועי, הקולקטיביזם האינסטרומנטלי והנאמנות הלאומית לדור בכפיפה אחת. באשר לחיפוש אחר עבודה – שהוגדר במקור על-ידי פועלי כפיים כביטוי לכלכלה יהודית נפרדת ועצמאית, ושרק מאוחר יותר נקראו אליו גם פקידים זוטרים ולא-מאוגדים – יכלו הפקידים לחבוע לעצמם עמדת מפתח בהסתדרות הכללית ובאיגוד המקצועי (דין חשבון, 1927, 59-60; במבחן המעשה, 1949).

המשרד

הפקידים תיארו את חוויותיהם בשוק העבודה בהקשרים קולקטיביים ולאומיים, שלא עלו בקנה אחד עם הזלזול במקצוע הפקידות שרווח בשיח הציוני. האם היתה לפקידים כניסה ל"שדה אידיאולוגי" שנשלט ברובו הגדול על-ידי קבוצות מקצועיות ופוליטיות שחרתו על דגלן ערכים ותכנים שהיו לכאורה מנוגדים בתכלית לאלה שלהם? האם היה אפשר ליצור קהילת עובדים

לאומית על בסיס של רגשות משותפים ושל זהות אינטרסים – נושא שעמד על הפרק בישיבתה של מועצת הסתדרות הפקידים בדצמבר 1931 והוגדר כ"הגברת רגשות הסולידריות בין ציבור הפקידים לבין ציבור הפועלים"? בהתמודדות עם מדיניות הפיטורים החדשה של המוסדות הציוניים הוחלט באותה ישיבה:

המועצה מציינת בצער, כי בכל שעת משבר הבאה על היישוב מציפים את הפקיד העברי גלי זלזול, הגובלים לעתים קרובות בשנאה, אעפ"י שעבודתו היא חלק בלתי נפרד מהפעולה היישובית הכללית. נוצר רושם מוטעה, כאילו קשיי המצב בתנועה וביישוב אינם פוגעים כלל בפקיד, הן בתור עובד והן בתור ציוני, ויש הנוטים לומר שהפקיד הוא הגורם לקשיים הללו (ד"ר חזשבו, 1932, א, 26-29).

אחד המניעים להסתנפותה של הסתדרות הפקידים לתנועת העבודה היה גילוי של סולידריות מעין זו. אבל דווקא הטיפול התרבותי בחוויית המשרד ובהתפתחותו של מקצוע הפקידות היווה תשתית להבנייתה של הזהות העיסוקית של הפקידים. בעוד שהדיון בחיפוש אחר עבודה נוסח במונחי השפה הציונית-הכללית של התיישבות, בניין ואוטונומיה – תיאורים של תהליך העבודה המשרדית והפקידותית ניכסו את שפת החלוציות הקולקטיביסטית ואת לשון היצרנות הפועלית. כאשר זוהה עם שדהו של החקלאי, אתר העבודה של הבנאי ופס הייצור של פועל החרושת, הפך המשרד לבמה שעליה נקמה הדרמה של "הפקיד הלאומי".

האסטרטגיה הבוטה ביותר היתה להפוך כל דבר פקידותי לעבודה וליחס לו תכונות פועליות. כפרקטיקה סימבולית, הופרדו בראש ובראשונה המון הפקידים הזוטרים מן הפקידים בדרג המינהלי. הברדלים בתנאי העבודה, בהכנסה, בסגנון החיים ובמטלות הכרוכות בתפקיד הובלטו בניסיון להרחיק מהפקידים את הקונוטציות השליליות הנלוות לבעלי סמכות וכוח. עלוני הפקידים, שלהם שמות טיפוסיים כמו פנקס ושורות, שבו וטענו שהמשכורות של פקידי הניהול נקבעו על-פי שיקולים של יוקרה ושל סטטוס, בעוד שהמשכורות של הפקידים הפשוטים נקבעו על-פי תפקוד של ממש. כאשר נערכו קיצוצים ופיטורים הכרחיים, טענו נציגי הפקידים, מן הראוי היה לנכות סכומים ממשכורותיהם הגבוהות של הפקידים המנהלים ולחלקם בין הדרגים הזוטרים. הם התנגדו לכך ששכרו של הפקיד ייקבע על-פי אמת המידה של האחריות המיוחסת לפקיד הבכיר והנאמן. הפקידים הדגישו כי בניגוד למנהלים לא אפיינה את הפקידים הפשוטים התנשאות על הציבור שאותו שירתו. זיקתם לקולקטיב הציוני היתה גדולה מקרבתם לממונים עליהם. הפקיד נמוך-הדרג היה אדם חופשי, פעיל ועצמאי, שמניעיו לאומיים. הוא לא היה משועבד לסדר או למשמעת כנדרש על-ידי צופן ההתנהגות המקצועי של הפקידים הבכירים.¹⁸ הטיעון המחבר נעזר וחירות עם ציונות השתקף, למשל, במכתב לעלון הפקידים פנקס ב-1935:

הרי אנו (הפקידים הנמוכים) יודעים. המנהל ידאג גם ידאג שהנהלת הפנקסים במשרדו תהיה בסדר, אבל כלום אכפת לו אם העברית הנכתבת והמדוברת במשרדו אינה עברית אלא אשדודית? כלום ידאג שחליפת מכתביו עם מוסדות הממשלה תהיה בעברית? וכלום אין זה מקובל אצל חלק גדול ממנהלינו לחלוק כבוד ליודע אנגלית ולזלזל בפקיד שיועד "רק" עברית, ולו גם עברית נאה ומשופרת? (ארגוב 1935, 24).

בנוסף לכך, ובהתאם, הפקידים לא ראו את קידומם המקצועי רק כטיפוס בטולם ההיררכיה, אלא גם כתרומה לשירות, כנאמנות לאומית מוגברת וכמאמץ נחוש לחנך את הציבור. הסתדרות הפקידים יצרה אידיאליזציה לערכים אלה בכך שהציגה אותם כמטרות נעלות, והסתירה את העובדה שקרבה לסמכות ותנאי עבודה משופרים הובילו בהדרגה להתברגנותם של הפקידים. אבא חושי, שכיהן בזמנו כמזכיר מועצת הפועלים בחיפה, והאשים בשנת 1930 את הפקידים היהודים בעיר בכך שנעשו "אריסטוקרטיה פועלית" וסירבו להצטרף לסניף המקומי של הסתדרות הפקידים, נענה בתקיפות רבה. האשמה מעין זו, שהסתמכה על עובדות מוצקות כמו הברדלים בהכנסות ובסגנון חיים בין פועלים לבין פקידים בכירים, הכאיבה לפעילי האיגוד שפעלו רבות בקרב הפקידים הפשוטים. אחרי הכל, הם רקמו תחבולות מורכבות ביותר כדי ליצור זיקה בין הפקידים

18. על התפלגות הפקידים ראו: גר 1919; עלון תרפ"ז, 8; פריס תרפ"ט, 13. על הפקיד המהימן ראו: Walley 1991, 191-215.

לבין מעמד הפועלים מחד גיסא, וכדי לשייך את הפקידים בדרג המנהלי בלבד למעמד נפרד, שעליו נמנו בעלי רכוש, מעסיקים ומנהלים מאידך גיסא. פרקטיקה סימבולית מעין זו – חלוקה רטורית של החברה לקבוצות יריבות – היתה נהוגה בקרב הפועלים היהודים ככלל, אבל הפקידים ניפחו אותה לממדים קיצוניים-משהו. הדרישה שלהם לייסד קהילה ברוח מעמד הפועלים היתה חזקה מן ההכרה בשקט היחסי ובאחדות היחסית של החברה היהודית בארץ על כל רבדיה (דין וחשבון, 1931ב, 9; דין וחשבון, 1932, 18–19).

דרך אחרת לשוות גוון "פועלי" למקצוע הפקידות היתה הפעלת כל האמצעים הזמינים לניכוס עולמו של הפועל הציוני. לשם כך השתמשו בערבוביה בדימויים לאומיים, רפואיים ואף אָאוגניים; השוו את הפקיד לפועלי החקלאות, הבניין והתעשייה, והציגו אותו כיצרני ולא כטפיל, כנושא דגל של ערכי מוסר, כפיסי וכבריא. אסוציאציות ורמיזות מעין אלה התאימו היטב לחברה שבה השתייכה העילית האינטלקטואלית את הניגודים החברתיים לא על יסוד מעמדי אלא על יסוד של תועלת חברתית. כל מי שהיה מעוניין לעבוד כפקיד, נדרש להתמסר לעבודה קשה, לוותר על נוחיות ועל שהייה בקרב בני המשפחה, ולהיות מוכן לאורח חיים סגפני הכרוך ביגיעה רבה. הפקידים לא הועסקו במשרדים, הם היו המשרדים, שכן "הם ולא אחרים עושים את כל העבודה העיקרית במוסדות האלה, שהם-הנם הגלגלים המגלגלים את המכונה האדמיניסטרטיבית הגדולה" (ראו ר. 1922, 6). הקצרנים תוארו כשהם מזיעים על פנקסיהם; לבלרות וכתבנות תוארו כפעילויות הצורכות אנרגיה עצומה והדורשות כוח רב. מנהלי החשבונות השוקדים על גליונות המאזנים הושוו לטוללי כבישים החשופים לשמש הארץ-ישראלית היוקדת. עבודת המשרד הוצגה כתובענית ככל עבודה גופנית. שעות העבודה הארוכות, בייחוד במשרדים פרטיים וממשלתיים, גרמו סבל והולידו תחושת הקרבה שדמתה לזו של העובדים בכבישי הגליל, של בנאי התשתית לבנייני תל-אביב ושל פועלי החקלאות בעמק יזרעאל. בתיאורים של חוויית העבודה הפקידותית תופס המימד הפיסי מקום רב. הפקיד היה "פועל רוח", וחבר בקולקטיב "הפקידות העובדת". דימויים לאומיים נבללו בדימויים של יצירתיות ושל יצרנות: החום והאווירה המחניקה של המשרד היו קשים מנשוא בהשוואה לתנאי העבודה של פועל הכפיים. בפרסום מאמצע שנות השלושים, שיוחד לרווחתו הגופנית של הפקיד, צוין ש"שמירה על גוף האדם העובד היא עניין ציבורי" ושעבודות גופניות ומנטליות קשורות קשר הדוק זו לזו. אמנם נאמר שם שהפקיד משתייך לקטגוריה של פועלי מוח, אולם "העבודה הרוחנית זקוקה להתרכזות גדולה ודורשת פעולה מאומצת ממערכת העצבים". העבודה במשרד, ככל עבודה אחרת, מלמדת ש"בריאות העובד – ערובה לנצחוננו"; קריאתו של הרצל לעמלים "אמנו לא רק את רוחכם, אלא גם את שריריכם; חזקים וזקופים תהיו" – היתה צו השעה; הליכה ברגל למשרד עדיפה על פני נסיעה במכונית הגוזלת מהאדם את כספו; ולסיכום, "שרירים ומוח – היסודות לכוח".¹⁹ חוברת פקידים שהוקדשה לנושא החופשה, הכריזה:

זקוק הפקיד למנוחה מסוימת מעבודתו לא פחות משאר עמלים, ושעות גדולה היא בידו האומרים, מכיוון שעבודת הפקיד אינה דורשת אימץ שרירים כעבודת הפועל, העייפות הכרוכה בה פחותה משל הפועל... עייפותו זו איננה אמנם פרי "עבודה שרירית", שכן אין הפקיד מעביד את שריריו הרבה, אבל היא פרי "הוצאת אנרגיה שרירית". ...אף אם לא עבד שום עבודה פיזית נראית לעין (קפלן 1935, 5).

העבודה במשרד לא נתפסה כפקידות גרידא אלא כמימוש התפקיד החברתי של "הפקידות" (עד כדי כך שאחד ממנהיגי ההסתדרות השתמש במונח "תפקיד" כשהתכוון ל"פקיד"). לפקיד יוחסו סגולות קונסטרוקטיביות ועבודתו זכתה לכבוד. פקידים רבים, במגזר הציבורי והפרטי כאחד, היו קודם לכן פועלים, ועברם הפועלי הקצר, בייחוד כחברי האיגוד המקצועי, היה מהותי לניסוח שלעיל. העבודה הפקידותית ניוונה מן המורשת של המשרד הארץ-ישראלי, שלא היה משרד רשמי ומנוכר כי אם גורם ציוני פעיל, שעובדיו הוקירו את הפועל העברי וצידדו בתנועת העבודה.²⁰

19. ראו: בן-טובים 1930, 28; חיות 1936, 26. על היבטי בריאות ראו: כיצד ישמור 1938. על "פועל הרוח" ראו: חושי 1936; על יצרנות ראו: גר 1919.

20. על "פקיד" ו"תפקיד" ראו: רמז 1937, 3–5. על עברם הפועלי של פקידים ראו: נמירובסקי 1932, 19, 11, 9. על מורשת המשרד הארץ-ישראלי ראו: המערכת 1939, מארס 7, 4.

כאשר שררה בארץ מתיחות לאומית מוגברת ציינו הפקידים את חבריהם שעזבו את מקום העבודה כדי להצטרף לקרב, וויתרו על מכתבותיהם ועל עטיהם כדי לאחוז בנשק. פקיד-חלוץ הפך בקלות לפקיד-חייל. תיאור התנודותם התמצה בקריאה לציבור שלא ישכח את תרומתם למאמץ המלחמתי בשנת 1948. בשנים 1945–1948 הוזכרו הפקידים בנוסח הציוני-הארץ-ישראלי של תפילת ה"יזכור":

יזכור עם ישראל את בניו ואת בנותיו, אשר הלכו מאחורי המחרשה ומאחורי שולחן הכתיבה, מן הסדנה ומעל חומת הבניין, והמירו את המעדר במרגמה, את הסרגל במקלע ואת מנור האורגים בסוללת תותחים. ויצאו מעטים נגד רבים להגן על מדינת ישראל ועל כל בית ישראל, וקידשו בחייהם ובמותם את שם ישראל על אדמתו.

אין עוד קבוצת מקצוע שהשקיעה מאמץ כה גדול להיכלל בעולם הדימויים של הצבא. אותו פרסום מרחיב בתיאור המאמץ של הפקידים:

בקסם השורה הגדולה של מדינת היהודים הקמה לעינינו ובלהט המסורת הטובה של "ההגנה" עוזבים אלפי פקידים את המשרדים וחוגרים את נשקם על מנת להדוף את התקפת הדמים של האויב, אשר ניטש עלינו מכל העברים. מכס המשרד הולך הפקיד אל חפירת המגן ואת מקומו של העט הנובע תופס תת-המקלע. וכך יוצאים המוני פקידים למלחמת הגבורה של ישראל, להקמת מדינת ישראל ולהגן עליה מפני כל צריה (במבחן המעשה, 1949, 4, 7).

הפקידים תפסו את הקמת המדינה בשנת 1948 כבלם אידיאולוגי החוסם תהליכים של חוסר יציבות ושל סכנת שקיעה, כמו ההרעה בתנאי החיים של המעמד הבינוני הנמוך בקרב היהודים בארץ-ישראל בשנות הארבעים, גל הזעזועים שהורגש במוסדות ההון הפרטיים בעקבות מלחמת העולם השנייה וערעור היחסים עם הרשויות הבריטיות בשנים 1946–1947. הפקידים חששו משקיעה כלכלית ונאחזו במדינה שנראתה בעיניהם לא רק ספק יציב של משרות פקידותיות, אלא גם מקור למגוון של תגמולים נוחים שהושגו ושוכללו בתקופת המנדט הארוכה, וביניהם תוכניות חיסכון, בטחונות, קופות גמל, קרנות הלוואה והטבות שונות שהופרשו מהכלכלה הביורוקרטית.

הפקידים, שראו במדינה נכס כלכלי, האמינו כי יוכלו להתמודד עם סכנת הפרולטריוזיה, וכי הכנסתם ותנאי חייהם יהיו קנה-מידה לקבוצות חברתיות אחרות. השירות הציבורי גרם להם לחוש קרבה לכוח הכלכלי והפוליטי ושותפות בתהליך קבלת ההחלטות בתחום המעשי של בניין המדינה. הם לא העלו בדעתם מקור טוב מן המדינה ליוקרה, מאחר שזו הרעיפה עליהם הון תרבותי והטבות חברתיות ואפשרה אינטגרציה של הפקיד עם החלוץ. תפיסת השירות עברה מהמנגנונים הלא-פורמליים של תקופת הקדם-ריבונות אל המדינה, והכשירה את דרכם של הפקידים לסטטוס חברתי ולהכרה ערכית. אין פלא, שעם הנחת הנדבכים הראשונים לתרבות השלטון בשנות החמישים המוקדמות, הפכו המדינה והשירות הציבורי לגורם מכריע בחיי הפקיד. את הזמן הפנוי אחרי שעות העבודה בילו הפקידים עם עמיתיהם למקצוע, המשרד היה לנושא שיחה מרכזי בבית, ושירות המדינה – לא סתם "סיביל טרביס" – הפך לזירה שבה התגשמו שאיפות לאומיות. מה שהחל כמסירות אישית וקבוצתית לעבודת המשרד בין השעה שמונה לשעה שלוש, נמשך בבית בסגירה למדינה ולדגל ישראל, ובאירועי חוצות ובטוילים – בדקלום ובשירה. המדינה היוותה רכיב חיוני בזהותו החברתית של רובד הולך וגדל של צרכני תרבות עירוניים וגורם מהותי בעיצוב החברתי והתרבותי של חייו.²¹

במעבר הסימבולי מחוויית העבודה הפקידותית לחווייה הפתלתית התרחשה תמורה נוספת. בשפת העבודה, שהתאפיינה על-פירוב במינוח חד-ממדי, נכללו גם דימויים אידיאליים של עבודת הפקידות. המונחים "קונסטרוקטיבי" ו"יצרני" הורחבו והכילו מושגים מתחום הפקידות: שימוש במכונות כתיבה עבריות, העברית השגורה בפי הפקידים, שירות אויב, דייקנות, סדר וניקיון (הכינוס הארצי הראשון של פקיד המסחר, 1983, 3), שאותם כינה פעיל אחד מהסתדרות הפקידים "עשרת

21. שורות 1938, 1; גרינברג 1949, 8–13. על הידרדרות מצב הפקידות בשנות החמישים ראו: רולבנט 1961, 55–56.

הדברות של הר סיני הפקידותי". הביצועים המשרדיים של הפקיד הוצגו בפני הפועלים כמופת לחיקוי; קפדנותם וחריצותם הפכו את הפקידות למקצוע לדוגמה.²²

החדרת הקצרות העברית ושיפורה הושוו לפעילויות אחרות במסגרת המפעל הלאומי, מאחר שהם תרמו להפצת השפה (והגדילו לעשות המשתמשים בעברית מנוקדת בקרב העולים החדשים). הם הקצו לשפה תפקיד בפעילות הכלכלית והמקצועית וחתרו להגביר את היעילות ולמסד בסיס לשוני הולם לעתיד טכנולוגי משופר. לפיכך, התפקיד החינוכי של הפקידים בשוק העבודה יושם גם במסגרת זו. היעילות האדמיניסטרטיבית נתפסה כערך לאומי (את הטיילוריות העלו מנהיגי האיגוד המקצועי על נס כבר בסוף שנות העשרים), פרוץ עבודה פקידותי נקשר לקונסטרוקטיביזם, ונאמנות למקום העבודה נשאה משמעות אוניברסלית, בעיקר בתקופות של מאבק לאומי. הדאגה להתמקצעותה של עבודת הפקידות והביקוש לעובדים מיומנים, שניצניהם הופיעו בשנות השלושים המוקדמות, הגבילו את האיום על הפקידים המועסקים מצד מהגרים ומובטלים, אבל גם הוצגו כמסר חינוכי למקצועות אחרים. במסגרת המאמץ לבניין המדינה ובצל הסכסוך הלאומי שלטו בשפה הפועלית תכונות כמו מקצוענות, מהימנות ויעילות לא פחות מאשר בעולם העבודה הפקידותי.²³

הפקיד בפעולה

ההטמעה של מטען דימויים קולקטיביסטי ולאומי בחוויות של שוק העבודה ושל מקום העבודה סייעה לפקידים להסוות את האינטרסים הסקטוריאליים שלהם ולטיח מצבים של עימות אפשרי בין פקידים לבין עובדים אחרים. עם זאת, היא גם השאירה תחום פעולה רחב דיו להצדקת התנאים החומריים המועדפים יחסית של הפקידים בהשוואה לעובדים אחרים. היתרונות החומריים היוו פעילות סימבולית נמרצת ביותר, שהתמקדה ביחסי העבודה. החיפוש אחר עבודה פקידותית והחוויות מן המשרד "הולאמו" על מנת לטשטש את מעמדם האוטונומי והמובחר בשוק, אך אותם פעלולים לשוניים עצמם, כאשר יושמו בתחום יחסי העבודה והמאבק להטבת תנאים, כיוונו אל ההפך הגמור.

הגדרת העבודה הפקידותית כ"פועלית" הפכה את המשרד – בדומה לבית-החרושת ולאתר הבנייה – לזירה שבה אמורים המועסקים להילחם בקומודיפיקציה שלהם, בהחפצתם ובהתייחסות אליהם כאל סחורה. המעסיק ראה את עבודת הפקיד כמכנית וכמנוכרת מן התוצר ודרש ממנו לעבוד שעות ארוכות תמורת שכר נמוך. יחס כזה מצד המעסיק נתן לפקידים תפקיד במאבק הכולל של העובדים לדה-קומודיפיקציה ולהומניזציה של תחומי העבודה השונים. בעיני המעסיקים במגזר הפרטי, טען פעיל איגוד אחד, "הפקיד אינו אלא מכונה שיש להעבידה במידה המקסימלית ובהוצאה מינימלית. אין כל דאגה ל'אמורטיזציה', אין גם חובת משמעת ציבורית-לאומית, שום ביקורת אינה חלה עליו" (בן-זאב 1930, 32).

דימוי עצמי זה השתקף בבירור בתביעת הפקידים במוסדות הלאומיים לקבל יחס הוגן במהלך הקיצוצים של תחילת שנות השלושים, ולאחר מכן במאבקים שונים להומניזציה של תנאי העבודה בבתי-המסחר הקטנים. כמו במקרים רבים אחרים, נוסחו תביעות בוטות בשפה המוכרת והטיפוסית של הפועל המתריע על עול מוסרי. אחרי הכל, זיעת העבודה, בדומה לזעם מוסרי, לא היתה נחלתו הבלעדית של פועל מסוג אחד. יתרה מזו, כאשר הביעו מחאה ממשית, הרגישו הפקידים שיש לעובדים מאורגנים אחרים מה ללמוד מהם (א"ע/2-236-IV).

הפקידים ריכזו את פעילותם הקולקטיבית בשתי חזיתות, שכל אחת מהן הדיגימה את הטכניקה הסימבולית שלה. אחת היתה המעסיק, והאחרת כללה עובדים שונים ואת תנועת העבודה ככלל. הם פנו ללא הרף למעסיקים בדרישות נועזות לשיפור תנאי העבודה שלהם ונקטו לעתים רטוריקה גרושה בסתירות פנימיות ומורכבת מניסוחים מצטדקים וצדקניים, שטענה כי השיפור הנדרש הוא

22. על דימוי הר סיני ראו: בן-טובים 1938, 6-7. על איכות הפקיד ראו: בן-טובים 1930, 28; עלון, 1933ב; עלון, 1934א, 18-19; פלנברג 1935, 22-23.

23. על קצרות ראו: מימון תרפ"ט, 28-30. על התמקצעות ראו: בן-טובים 1938, 1; לובטקין 1935, 18-19. על תמיכה בטיילוריות ראו: ברנשטיין 1930, 6-12. על הפקיד כבונה מדינה ראו: האפט 1939, 2. על היבטים חינוכיים ראו: זאול 1938, 18-21.

לטובת הכלל. מאבק הפקידים לשיפור תנאי עבודתם – על אף שהיה עניין סקטוריאלי מובהק – הוצג לעיני עובדים אחרים כחדור ערכים קולקטיביסטיים ואיגודיים. העלאת משכורות, מיסוד חופשה מעבודה, הטבות גלוות וקביעת נורמה של שמונה שעות עבודה ביום, תורצו כתרומה פוטנציאלית להעלאת הרמה של תנאי העבודה בארץ-ישראל ככלל. מגמה זו בלטה במיוחד בתיאור המשא ומתן הקיבוצי בנושא תפקיד חברתי ופוליטי. מעבר לשירות האינטרסים של הפקידים במוסדות האומיים והציבוריים למחצה, טענו הפקידים, שלהשגת הסכמים קיבוציים ולאכיפתם על כלל המשק היתה השפעה חינוכית על שוק העבודה כולו; כך למשל, נכתב בפרסום של הסתדרות הפקידים בשנת 1929: "החווה הקולקטיבי מביא לא רק להשגת תנאים חומריים טובים יותר, אלא מרים גם את הכרתו האנושית העצמית של הפקיד ומשחרר אותו משעבוד רוחני" (גבריאלי תרפ"ט, 14).

בדומה לחיפוש אחר עבודה גילם ההסכם הקיבוצי את טבעם הקולקטיבי של עבודת הפקידים וארגונם המקצועי והצביע על הצלחת הפקידים בחירתם להגבלת כוחו של המעסיק. ברוח זו תויגו לשלילה פקידים רבים שלא היו מאוגדים, שעבדו במגזר הפרטי ושנכבלו בחוים פרטיים, אם בכלל: אם בתור אלה שעלולים לצדד במעסיקים נגד האיגוד, ואם בשל השפעתם הרעה על הפקידים המאוגדים. הגבלת המעסיק וחינוכם של המון הפקידים היו שני פנים של אותה משימה קולקטיבית.²⁴

בעוד שהטענות נגד המעסיקים רוסנו כתוצאה מהתרחקותם של פקידים רגילים מדרגי הפקידים הבכירים, בעלי ההכנסה המועדפת ותנאי החיים הטובים, הרי הטענות שהועלו במאבקים לשיפור תנאים בקרב עמיתים לעבודה היו כרוכים באמירות בעייתיות יותר. למשל, הפקידים השקיעו מאמצים רבים להצדקת מנגנוני הגנה כלכליים דוגמת קרנות הלוואה, תוכניות חיסכון, קופות גמל ותוכניות ביטוח, שהבדילו את תנאי חייהם מאלה של עובדים אחרים במשק. הטבות אלה, טענו הפקידים, לא היו טמננים של העדפה מעמדית, אלא התוו יעד תרבותי בכך שהגדירו לשאר העובדים במשק מה היא רווחה נורמלית, מה הם תנאי עבודה שיש לשאוף אליהם, והיוו הוכחה להתקדמות המפעל הציוני בארץ-ישראל. הפקידים העשירו את הקולקטיב הציוני לא רק בסדר, בדייקנות ובאדיבות, לא רק במשא ומתן קיבוצי שריסן אי-שקט תעשייתי, אלא גם בנורמליזציה ובמודרניזציה. מה שהחל כמאבק אידיאולוגי בשוק העבודה ובמקום העבודה ושנועד ליצור זהות אינטרסים עם כלל ציבור הפועלים, התגלגל לכלל מזימה דיסקורטיבית שהסוותה יתרונות סקטוריאליים.²⁵

כך הצליחו הפקידים לתת גיבוי לתנאי עבודתם ותוקף למעמדם החומרי המועדף, מבלי להוציא את עצמם מכלל ציבור העובדים ומהמון הפועלים בעיר. עם זאת, השפה הכפולה שהציגה את האינטרסים הסקטוריאליים כמשרתים את כלל הפועלים והיישוב, שקפה את עמדתם האמביוולנטית של הפקידים בתנועת העבודה. כאשר עלה חשד בהסתדרות בנוגע לנאמנות המפוצלות של הפקידים – יחסם לתנועת העבודה ולכוחות הפוליטיים המתנגדים לה – הפכה התייחסות דירערכית זו למוקד של ויכוח ממושך בקרב הפקידים, שבו קראו כמה מהם להתנתק מן ההסתדרות הכללית.²⁶

בראש ובראשונה ביקשו הפקידים להדוף את ההאשמה שהוטחה בהם על-ידי קבוצות עובדים אחרות ועל-ידי כמה ממנהיגי ההסתדרות שכינו אותם "אריסטוקרטיה פועלית". בנקודה זו תפסו הפקידים את הצטרפותם הסימבולית למעמד הפועלים כצעד מהותי ביותר ונקטו צעדים לטשטוש קווי התייחסות בין עבודה משרדית למלאכת כפיים, ובין סביבת העבודה העירונית לזו החקלאית. התעסוקה וההישגים במקום העבודה הוצגו כמיטיבים עם הפועלים. סוגיית הכישורים המקצועיים נעשתה גם היא דרמשמעת: מחד גיסא הציגו העסקנים על חינוחם בהגנה על הפקיד העברי מפני תחרות, ומאידך גיסא הם הצהירו על הצורך לשמור על הפקידות "פתוחה" בפני כל מי שיקבל על עצמו את נורמות המקצוע, כפי שהוגדרו על-ידי האיגוד.²⁷

24. על דימויים של משא ומתן קיבוצי ראו: א"ע/1896-250-36-1-IV; א"ע/1895-250-36-1-IV; בנדיקט 1938, 8. על פקידים לא-מאוגדים ראו: א"ע/1-61-27-250-IV.

25. א"ע/1-104-236-IV; א"ע/3215-72-1-IV.

26. א"ע/119-118-236-IV; רפרטור 1937, 9; ע"א/84-1-236-IV.

27. על כישורים ראו: א"ע/1898-250-36-1-IV; וינריב 1938, 3-4; ד' עמנואל 1951, 7.

הסתדרות הפקידים שתוארה כארגון-גג המאגד תחתיו מגוון של עובדי פקידות ושל פרופסיונלים, שיקפה באורח מהימן את אופיה הכוללני של ההסתדרות עצמה. לפקידים היה תפקיד מרכזי בארגונה ובתפעולה המינהלי של הכלכלה הסוציאליסטית, שהיתה תכליתה של ההסתדרות הכללית. פקידים ועובדי משרד ושירותים השתלבו במסגרת "ציבור העובדים" כדי לגבש כוח פוליטי מאוחד, שריכוזו הפנימי לא החליש את מקומו ואת כוחו בחברה. עובדה זו קיבלה משנה תוקף בהסתמך על התפלגות כוחם היציג של הפקידים במקומות העבודה:

מבנה החברות בהסתדרות הפקידים, * ינואר 1949

סוג העבודה ומקום העבודה	פקידים	%	ועדי עובדים	%
מוסדות הסתדרותיים	4,800	23.5	57	13.5
מוסדות לאומיים וציבוריים	3,500	17.2	95	22.5
תעשייה	2,500	12.2	70	16.6
חברות פרטיות ומשרדים	2,200	10.8	53	12.6
אחיות	1,300	6.4	—	—
קואופרטיבים	1,200	5.9	27	6.4
עיריות ומועצות מקומיות	1,100	5.4	29	6.9
בתי מסחר	1,000	4.9	30	7.1
משרדי צבא וממשלה	1,000	4.9	—	—
בנקים	800	3.9	36	8.5
אחרים	400	2.0	25	5.9
מובטלים	600	2.9	—	—
סה"כ	20,400	100.0	442	100.0

* לא כולל 9,000 עובדי מדינה: 5,000 פקידים ו-4,000 אנשי משטרה, העוסקים בעבודות ציבוריות ובתחבורה (במבחן המעשה, 1949).

הפקידים הוכיחו את עצמם כנכס לאומי וכגורם משפיע על התאגדות עובדים ובכך קידמו תביעה עקבית להצטרף לשורותיו של "מעמד העובדים". כאשר הגיעו ליישוב בספטמבר 1941 השמועות הראשונות על השמדת יהודי אירופה, ראו הפקידים בהסתדרות שלהם "חוליה המלכדת את השרשרת הגדולה של העמל, עמל המוח והידיים של העם היהודי המנושל והמדולדל".²⁸ תחבולה מטאפורית שאפיינה את הפקידים היתה המושג "כיבוש ארגוני", שסימל את התפשטות האיגוד לתחומי הפקידים הלא-מאורגנים במגזר הפרטי ובסקטור הציבורי-ממשלתי, ורמו למאבק הקולקטיבי-לאומי ולתכליתו הציונית העליונה – כיבוש הארץ. שימוש ברטוריקה דומה נעשה בשנת 1926 כאשר נכלל הפקיד במסגרת "הצבא הציוני":

הפועל, ...בין העירוני ובין החקלאי, נמצא בחזית: הוא הלוחם ויוצר את המעמד, הוא נושא ביותר בסבל החיים שבחזית, ועובד המוסד הנהו במידת-מה העורף של המחנה. גם תפקידו הוא חשוב, אין להטיל ספק; גם תפקידו הוא לא קל, לפעמים קרובות גם הוא אינו מתענג על רוב טוב. אבל עצם קיומו ועצם עבודתו הוא רק בזה, אם הוא ממלא את צרכי הצבא אשר בחזית (קרופניק תרפ"ו).

ובאותה רוח נכתב עשור לאחר מכן:

זה שגגור עליו להישאר בעורף חייב לדעת שהוא חלק מהחזית ועליו לעבוד למענה. בלי חיי עורף מוסדרים אין החזית יכולה להחזיק מעמד. העובדים על-יד האשנב, על-יד שולחן הכתיבה, על-יד מכונות הכתיבה, על-יד ספר החשבונות ועל-יד האצטבא שבחנות, יוכיחו בימים טרופים אלה שהם מוכנים להטות שכבם לכשידרשו לכך (המערכת א, 1938, 2:1).

²⁸ על הסתדרות הפקידים כאיגוד-גג ראו: דין וחשבון 1941. על דמוי שרשרת העבודה ראו: המערכת, 1941, 1. על השפה הלאומית של הפועל העירוני ראו: De Vries 1994, 860–882. וראו גם: במבחן המעשה 1949; בשנות השלושים 1951, 3–5.

תנועת העבודה היתה זקוקה לבסיס חברתי עירוני ולחוד חניית יהודי בממשלת המנדט הבריטי והחיבור בין הפקידים לבין תנועת העבודה עלה בקנה אחד עם מטרה זו. תכליתו היתה לקדם את תביעות היהודים שדרשו חקיקה של חוקי עבודה, העדפה בהקצאת משרות וקבלת מידע פוליטי. בצורה אפקטיבית טענו הפקידים לייחודיות בשל היותם המגזר היחיד בתנועת העבודה שבידו לגשר על מתחים ועל עימותים בין תנועת העבודה לבין הבורגנות הליברלית, ששלטה בתנועה הציונית עד שנות השלושים והיתה מקור המשאבים היחיד במשך תקופה ארוכה. אחרי הכל, הפקידים היו כוח העבודה של המוסדות הלאומיים, קרובים ביותר לאדמיניסטרציה הבריטית ונציגים של ההסתדרות במגזר הפרטי-יהודי. התלות המוחלטת של תנועת העבודה במרכזים הפוליטיים של הציונות בתחומים כגון מימון, הגירה, התיישבות והפעלת לחץ פוליטי, וכן בכלכלה הפרטית בתחום התעסוקה, העניקה כוח לדימוי של המתווך. היא גם נתנה לטקטיקה הסימבולית מימד חדש כשהפכה את המצב החברתי האמביוולנטי של הפקידים שהיו מעמד בינוני-נמוך, למנוף לקידום עמדתם הפוליטית ולחזוק מעמדם החברתי.²⁹

עם זאת, הסתדרות הפקידים שבראשה עמדו עובדי המוסדות ההסתדרותיים הציוניים ושוארגנה מלכתחילה כאיגוד מקצועי ארצי, דרשה כוח ואוטונומיה כנגד מועצות הפועלים המקומיות והמוסדות המרכזיים של ההסתדרות לשם קידום האינטרסים שלה. שניות זו השתקפה בשמו של ארגון הפקידים, שלא נקרא "איגוד" אלא "הסתדרות", כשמו של איגוד-הגג של העובדים במשק. המטה שלהם נקרא "מרכז" כמו בכל מפלגה פוליטית או גוף הסתדרותי גדול. שמות אלה נשאו משמעות פוליטית, כפי שהתברר מעל לכל ספק בעימות החריף שנתגלע בסוף שנות הארבעים בין קבוצת פקידים, שעבדה במשק היהודי והתאגדה במסגרת הסתדרות הפקידים, לבין העובדים במשרדי הממשל הבריטי שהצטרפו לאיגודים הנפרדים של עובדי הרכבת, הדואר והטלגרף. בשני המקרים דובר באיגודים ארציים או בהסתדרויות כלל-ארציות שהיו להן חברות ומרכזים בכל רחבי הארץ, ואחרי הקמת המדינה נאבק כל אחד מן האיגודים הללו על הזכות להיות הנציג המוכר היחיד של הפקידים. המונחים שיושמו בעימות ייצוגי זה, שלאחר מכן הנציח את הקרע בין פקידים רגילים לבין עובדי השירות הציבורי (או עובדי מדינה), גילמו את המרחק היחסי של כל אחת מן הקבוצות מתנועת העבודה ואת ייחוסה הברור של הסתדרות הפקידים לתנועת העבודה לכל אורך תקופת המנדט.³⁰

למרות שהיו מאוגדים היטב ומיוצגים בהסתדרות הכללית, לא דרשו הפקידים לשנות את העקרונות שבבסיס מערכת היוקרה הקיימת או את התפלגות הכוח בין האיגודים השונים בהסתדרות. הם גם לא קראו תיגר על השיח הציוני או הסוציאליסטי, ולא ניסו להמעיט מיוקרתם של חלוצים ושל פועלי כפיים. בסך הכל ביקשו הפקידים לשפר את מצבם, להשתלב באופן מעשי בהיררכיית היוקרה המקצועית של משלחי היד השונים, שהתבססה על מונחים קולקטיביסטיים פועליים וציוניים. אסטרטגיה זו שירתה כסופו של דבר את הפקיד. השגת הון תרבותי באמצעות ניכוס חלק מתפיסת הסדר החברתי וסדר ההעדפות התרבותיות של הציונות, מבלי לערער על בסיס ההגדרה של מערכת היוקרה הקיימת, הקלה על כמה מהקשיים שהיו נחלתם של הפקידים לאחר מלחמת 1948, דוגמת איום הפרולטריוציה והשקיעה החברתית (דין וחשבון, 1952; אמיר 1959).

אחרי שנת 1945 הגיע בניין המדינה לשלב מכריע שבו שירות האומה, הקמת מוסדות הסתדרותיים וממלכתיים, חינוך הציבור להרגלי ביורוקרטיה נאותים ויצירת תרבות ציבורית היאה לחברה מודרנית, הפכו לסממאות מפתח. תפיסת השירות שייחדה את הקבוצה העיסוקית הזאת היתה מושגית ומעשית כאחת: היא התייחסה לסדרה של רעיונות מופשטים בנוגע לסדר החברתי והצדיקה את הצורך באיגודי עובדים; היא ביטאה את חיוניותו הרבה של הסדר לסביבה כאוטית (קליטת עלייה, יחסי עבודה מתוחים, סכסוך לאומי) ונתנה הכשר לחשיבותה הלאומית של החברה העירונית (Eisenstadt 1967; קדוש 1953, 4-14, 27-53).

תרבות השירות הציבורי, שנגעה הן לציבור העובדים והן לקהילה הלאומית ככלל, אפשרה ליהודי

29. רפטור 1937, 8-9. על תפקיד הפקידים בכלכלה סוציאליסטית ראו: מלצר 1938, 3; שלום 1951, 1.
30. על אוטונומיה ראו: דין וחשבון 1931א, 9. על הסכסוך המאוחר יותר ראו: במבחן המעשה 1949. על איגוד פקידים מדינה ראו: א"ע/1-2368-IV-72.

הציוני להישאר בעיר, לעבוד במשרד ולהנות מתנאי חיים טובים יחסית, ובהיבט להרגיש שייכות לפועלי החקלאות, התעשייה והבניין החלוצים, כשהוא מהווה גורם חשוב בבניינה של חברה יהודית חדשה וחייל בסכסוך הערבי-יהודי. בדומה לתפקידם הלאומי של הפקידים בשוק העבודה ולמימתם החינוכית כעובדי משרד, מילאה תרבות השירות תפקיד מפתח ביצירת דימויי התחברות לשיח הסימבולי של הציונות. לפיכך, העיסוק התרבותי בזהות המקצועית של הפקידים לא רק שעתק את המשמעות של הציונות הסוציאליסטית עבור אנשים מן השורה – אלא גם התגלה ככוח חזק. התמיכה בציונות הודגשה באמצעות ברית שנכרתה על בסיס של אינטרסים פרטיים עם המדינה, שנתפסה על-ידי הפקידים כמגינתם הרשמית. הרבגוניות של עולם הדימויים החברתי הזה היתה גורם מכריע בחיזוק הקשר בין הפקידים לבין תנועת העבודה, שקודם לכן סיפקה לפקידים קהילה ועכשיו שלטה בתהליך בניין המדינה. ועם זאת, היה לה תפקיד משמעותי גם בעיצוב של תמיכת הפקידים במגמת ההתבדלות הלאומית של הציונות הסוציאליסטית, בביקורת שהפנו כלפי הציונות השטחית של המעסיקים הפרטיים ובהשתתפותם הפעילה במיסוד הביורוקרטיה הלאומית.³¹

דיון וסיכום

נוכל כעת לשטוח-מחדש את האסטרטגיה התרבותית של הפקידים. הם "דיברו" את הציונות שהעלתה על נס עבודה חלוצית, חקלאית, יצרנית וגופנית, ואימצו היבטים מרכזיים של השפות הלאומיות והפועליות בציונות, שהיו משמעותיות כל-כך ליישוב היהודי – את דימויי הסטטוס ותפיסות היוקרה שרווחו בה. השיח הפקידותי יצר מינוח מקביל לזה של החלוץ, של העדפת החקלאות במפעל הציוני ושל כוח המגן העברי, ומיקד את חתירת הפקידים ליוקרה במושגים שנתנו גיבוי לשירות, לאמינות קולקטיבית ולביורוקרטיה מסודה. ברובם ניכסו הפקידים מושגים אלה בדרכים שונות, כדי להתאימם לחוויות המקצוע הייחודיות להם. הם שאפו לבטל את הסתירה הסימבולית בין מעמדם החומרי ביישוב לבין יוקרתם החברתית הנמוכה, תוך שימוש באותם היבטים של האידיאולוגיה הציונית שפיחתו את ערכם במקור. כאשר תיארו את עצמם הן כאוטונומיים והן כחלק מהקולקטיב, תוך מיסוך של הבדלים חומריים בין עבודתם לבין מלאכת הכפיים והצדקת יתרונותיהם הסקטוריאליים כבעלי חיוניות לאומית, הם שילבו שרטוט של גבולות עיסוקיהם ותיחום האוטונומיה הפרופסיונלית שלהם עם חתירה להכרה חברתית ולהשגת השפעה (Gieryn 1983, 781–795; Giddens 1979).

האסטרטגיה הכפולה של פעילות במסגרת השיח הציוני, תוך תמרונו להשגת אינטרסים מגזריים, היתה עניין שבשגרה בקרב קבוצות חברתיות רבות בארץ-ישראל. עם זאת, לא היה עוד רובד חברתי שפיתח סימבוליות מילולי מתוחכם וערמומי כל-כך, שהשתמש בעיקרי יסוד של הציונות כערכת כלים וששלף מתוכה לצרכיו כמה היבטים והלביש אותה ב"תכנים פקידותיים" (Swidler 1986, 273–286). שיקועה של הפקידות בתכנים לאומיים וממלכתיים וייצוגה במונחים המתארים את יחסי הפקידים עם ציבור העובדים ועם החברה ככלל, היא שנתנה לתחום עיסוק זה את צורתו. ברובם היא הטמיעה את האידיאולוגיה הציונית בקרב הפקידים ושעתקה את סמלי הממלכתיות שאפיינו את תנועת העבודה ושהיו חיוניים כל-כך להגשמתו של המפעל הציוני. הגדרה-עצמית של פקידים ושל קבוצות חברתיות אחרות היתה נושא חשוב לאידיאולוגיה הציונית, לא פחות מהשיח על אודות הקמתה של קהילה לאומית יהודית בארץ-ישראל, ובשני התחומים הופעלו דימויים וסמלים תרבותיים משותפים. בנקודות מסימות השתלבו שתי המטרות זו בזו עד כדי כך שהגדרות ודימויים מקצועיים עלו בקנה אחד עם מינוח לאומי, ובהגיע תורם מילאו תפקיד בקידום הציונות (Chazan 1994, 49–50; Tilly 1995, 5–8).

לעיצוב מעמדם של פקידים יהודים בארץ-ישראל יש השלכות רחבות משנדמה במבט ראשון. כרובד מקצועי מגוון ודינמי, השתמשו הפקידים בכל אמצעי שעשוי להבהיר את מיקומם החברתי ולקדם את האינטרסים הקבוצתיים שלהם. הם התייחסו לערבוב של האידיאולוגיות, המאפיין את התנועות החברתיות המקימות מדינה והמשלכות לאומיות עם תיקון חברתי, כאל מאגר מונחים

31. בן-משה 1948, 5–6; כהן 1948, 2–5; במבחן המעשה 1949; גרינברג 1950, 4–7.

שניתן לניכוס ולמניפולציה לשם קידום מטרותיהם הייחודיות. תוך היצמדות לתפיסה הלאומית הכוללת שראתה בחברה יישות קהילתית או תנועתית-משהו, עלה בידם גם להצדיק את קידום האינטרסים שלהם וגם להתנאות בהתנהגות "חברתית" אחראית ולא מתבדלת. הם מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב של מנגנוני בירוקרטיה מדינתיים ופקיטליסטיים, ולפיכך נטלו חלק בתמורה החברתית והפוליטית. עם זאת, כמתווכים בין מנגנונים אלה לבין החברה הם סייעו לשמר דפוסי התנהגות מסורתיים, השקיעו מאמץ לבטל ניגודים בין קהילה לבין בירוקרטיה, ואפשרו למנגנונים אלה להשתמש בשיח הקולקטיביסטי והלאומי, ולא רק באידיאולוגיות טכנוקרטיות, כדי להצדיק את התעצמותם ואת הרחבת סמכותם.³² העובדה שעובדי הצווארון הלבן הגיעו לעמדת מפתח במשק תורמת להבנת הסטטוס רבי-הפנים שלהם ולתודעתם הרבגונית (השוו, Lockwood 1989, 125-133)

כפי שמראה הניתוח שלפנינו, התפתחות הפקידות לא נשענה מבחינה היסטורית ותרבותית רק על התרחשויות חומריות וחברתיות, אלא גם על ניצול פעיל של אופני חשיבה ועשייה לאומיים. את הנסיבות המשתנות ואת טבעה של עבודת הצווארון הלבן אפשר לכן לראות בהקשר סוציו-פוליטי. לפוליטיקה של סטטוס, ליחסי סמכות ולפוליטיקה של איגוד מקצועי יש השפעה עצומה על זהויות עיסוקיות ופרופסיונליות, ועל אחת כמה וכמה כאשר הן מפורשות ומפורשות-מחדש באופן תרבותי כחלק מהתנסות קבוצתית. העובדה שתנועות סוציאליסטיות ולאומיות העלו על נס עבודה יצרנית גופנית ובזו לעבודה פקידותית שעה שהן עצמן עברו תהליכי מיסוד ובירוקרטיזציה, מדגישה את טבעה הפוליטי והתרבותי של היווצרות עיסוקית. ברם, העובדה שזהות מקצועית מעין זו רוויה בדימויים לאומיים, חושפת את מגוון האסטרטגיות התרבותיות הזמינות להתמודדות עם שינוי כלכלי וחברתי. אם נתפוס את טשטושו של קו הצווארון לא רק כתולדה של תהליכים חומרניים וארגוניים אלא גם כאסטרטגיה סימבולית, ניטיב להבין את השפעתו של עולם דימויים זה (Kocka 1981, 63-81).

האסטרטגיה התרבותית של הפקידים שופכת אור על אופיים של היסודות החברתיים של תנועות לאומיות ועל האופן שבו אנשים חווים תהליכים של בניין-מדינה. התנסויות של הפקידים בשוק העבודה, במשרד ובפעילותם הקולקטיבית משקפות מימד תרבותי שמן הראוי להתייחס אליו בהיסטוריה חברתית של תנועות לאומיות. הן מדגימות בעיקר כיצד חברות שבונות מדינה מאצילות סטטוס מועדף לא רק באמצעים רשמיים, אלא גם באמצעות תפקידן התרבותי והסימבולי בעיצובה של היררכיית היוקרה (Kocka 1981, 267-284). יתרה מזו, כאשר שיח לאומי נתפס לא כאידיאולוגיה מופשטת – שיש להתמסר לה או לדחות אותה – אלא כמערכת סימבולית שניתן לסחור בה, להשתמש בה למשא ומתן ולהפעיל עליה מניפולציות, אפשר להבין טוב יותר את כוחה בהשלטת סדר ובמתן הסבר למציאות כאוטית (Somers 1992, 607-609). מאחר ששיח לאומי מתגבש בנסיבות שונות ומפורש ומובן על-ידי כמה כוחות חברתיים, נחשף אופיו הדינמי והלא-ליניארי. על בסיס זה ייתכן שמחקר נוסף יוכל בעתיד להראות שפניה המשתנות של הלאומיות ושמירה על כוחותיה הסמליים מתבססים, בין השאר, על קבוצות חברתיות, שפעולתן הקולקטיבית בחברה נתפסת בדרך-כלל כעניין פרטי בלעדי שלהן.

החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב

³² .Herf 1984, 16; Littler 1982, 38-42; Calhoun 1980, 107-127

מקורות וביבליוגרפיה

- ארכיון תנועת העבודה (במכון לבון), להלן א"ע: א"ע/2368-1-IV-72
א"ע/84-1-236-IV
א"ע/104-1-236-IV
א"ע/115-1-236-IV
א"ע/116-1-236-IV
א"ע/118-1-236-IV
א"ע/119-1-236-IV
א"ע/227-2-236-IV
א"ע/B-1-61-1-250-IV
א"ע/a-1-1895-1-250-IV
א"ע/a-1-1898-1-250-IV
א"ע/1896-1-1-250-IV
א"ע/633-1-250-IV
א"ע/3215-1-250-IV
- איילון, י., 1939. "ההצטרפות להסתדרות העובדים", שורות 9–10 (דצמבר): 5–6.
אלמוג, שמואל, 1993. "חילוציות כתרבות חילופית", ציון 58 (3): 329–346.
אמיר, י., 1959. הסתדרות הפקידים בירושלים בעשור הראשון למדינה, הסתדרות הפקידים, ירושלים.
ארגוב, א., 1935. "על חילופי פקידים", פנקס לענייני הפקידים ג (אוקטובר): 24.
בולטין, בולטין של סניף חיפה של הסתדרות הפקידים, 2 (ינואר) (ללא שם מחבר).
במכון המעשה, 1949. הסתדרות הפקידים, 1948–1945, הסתדרות הפקידים, תל-אביב (ללא שם מחבר).
בן-גוריון, דוד, תרפי"ה. "היעד הלאומי של מעמד הפועלים" קונטרס, רי, כ"ב אדר [20 במאוס 1925].
בן-זאב, חיים, 1930. "פקידי משרדים ובתי מסחר", פנקס לענייני הפקידים ב (ספטמבר): 32.
בן-טובים, י.ל., 1930. "פקידים. א: הפנקסן", פנקס לענייני הפקידים א (מארס): 28.
—, 1938. "צילומי רגע", שורות, 4 (דצמבר): 6–7.
בן-משה, 1948. "מנגנון המדינה העברית ורפור הפקידים", שורות 76 (ינואר): 5–6.
בניקס, ל., 1938. "חווה העבודה וערכו לפקיד העברי" שורות 3 (אוקטובר): 8.
בקי, מ., 1936. "לקח אחד מני רבים", פנקס לענייני הפקידים ט–י (אוקטובר): 4–7.
ברנשטיין, י., 1930. "הארגון המדעי בעבודה המשרדית", פנקס לענייני הפקידים ב (ספטמבר): 6–12.
בשנות השלושים, 1951. ההסתדרות הכללית, תל-אביב (ללא שם מחבר).
גבריאלי, חיים, תרפ"ט. "הפוליטיקה התעריפית של הסתדרות הפקידים", חוברת לענייני הפקידים תשרי [ספטמבר 1928]: 14.
גלובמן, עקיבא, 1930. "עובדי תנועה או עבדי משרד", פנקס לענייני הפקידים א (מארס): 3–6.
גר, 1919. "הפקידות הציבורית", הפועל הצעיר, 15.4.19.
גרינברג, צבי, 1949. "התפקיד והמעשה של הסתדרות הפקידים במדינת ישראל", שורות 91/92 (יולי-אוגוסט): 8–13.
—, 1950. "תרבות עברית וחינוך פקידים", שורות 108 (דצמבר): 4–7.
ד. [דבוסקי], עמנואל, 1951. "רצינוליזציה בעבודת המשרד", שורות 113 (מאי): 7.
דין וחשבון, 1927. דין וחשבון לוועידה השלישית של ההסתדרות הכללית, ההסתדרות הכללית, תל-אביב (ללא שם מחבר).
דין וחשבון, 1925–1927. דין וחשבון של הסתדרות הפקידים, הסתדרות הפקידים, תל-אביב (ללא שם מחבר).
דין וחשבון, 1931. דין וחשבון של הסתדרות הפקידים, אוגוסט 1929–נובמבר 1931, הסתדרות הפקידים, תל-אביב (ללא שם מחבר).
דין וחשבון, 1931. דין וחשבון של הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה לשנת תרפ"ט–תר"צ, מועצת פועלי חיפה, חיפה (ללא שם מחבר).
דין וחשבון, 1932. דין וחשבון של הסתדרות הפקידים לוועידה הרביעית של ההסתדרות הכללית, ההסתדרות הכללית, תל-אביב (ללא שם מחבר).
דין וחשבון, 1932. דין וחשבון מועצת פועלי חיפה ב' 1931, מועצת פועלי חיפה, חיפה (ללא שם מחבר).
דין וחשבון, 1941. דין וחשבון לוועידה החמישית של הסתדרות הפקידים, ינואר–1933 יולי 1941, הסתדרות הפקידים, תל-אביב (ללא שם מחבר).
דין וחשבון, 1952. דין וחשבון של הסתדרות הפקידים לתקופה ינואר 1950 — מארס 1952, הסתדרות הפקידים, תל-אביב (ללא שם מחבר).
האפט, יעקב, 1939. "בוקר טוב היה", שורות 5 (מארס): 2.
הוועד המרכזי, 1939. "דבר הוועד המרכזי של הסתדרות הפקידים", שורות 5 (מארס): 1 (ללא שם מחבר).
הורביץ, דן, ומשה ליסק, 1978. מיישוב למדינה, עם עובד, תל-אביב.
החלטות, 1931. "החלטות מתעצת הסתדרות הפקידים, 1931–1930", בתוך דין וחשבון של הסתדרות הפקידים לוועידה הרביעית של ההסתדרות, 1933, הסתדרות הפקידים, תל-אביב: 26–29 (ללא שם מחבר).
הכינוס הארצי, 1938. הכינוס הארצי הראשון של פקיד המסחר, הסתדרות הפקידים, תל-אביב (ללא שם מחבר).
המערכת, 1938. א. "בעקבות הימים", שורות 2 (אוגוסט): 1 (ללא שם מחבר).

- המערכת, 1938ב. "בעקבות הימים", שורות 4 (דצמבר): 1 (ללא שם מחבר).
 המערכת, 1939א. "דבר הוועד המרכזי של הסתדרות הפקידים", שורות 5 (מארס): 2 (ללא שם מחבר).
 המערכת, 1939ב. "בריאות הפקיד", שורות 5 (מארס): 26 (ללא שם מחבר).
 המערכת, 1941. "מאמר מערכת", שורות 24/23 (ספטמבר): 1 (ללא שם מחבר).
 הר"פו, חיים, 1960. "שינויים דמוגרפיים וחברתיים באוכלוסיית ההסתדרות", בתוך מועד: יובל הארבעים של ההסתדרות, ההסתדרות הכללית, תל-אביב.
 ויינריב, דב ברנרד, 1937. "מהבעיות הסוציולוגיות בארץ" מאזינים 5 (29, מאי-יוני): 540-539.
 —, 1938. "מבעיות הפקידות היהודית", שורות 4 (דצמבר): 3-4.
 זאול, ג.א., 1938. "השאלות של פעילות תרבותית בין פקיד המסחר", בתוך הכינוס הארצי הראשון של פקיד המסחר, הסתדרות הפקידים, תל-אביב: 18-21.
 חושי, אבא, 1936. "הווי החיים והרמה התרבותית של צבור העובדים" טיוטה, ארכיון אבא חושי, אוסף אבא חושי, תיק 19, אוניברסיטת חיפה.
 חיות, ב., 1936. "שמירת הבריאות", פנקס לענייני הפקידים (אוקטובר): 26.
 י.א., ש.ה., 1922. "הפקיד והיישוב", מכתב חוזר, אגודת הפקידים ביפו, א"ע/143-25-IV: 2-3.
 כהן, צ., 1948. "הסתדרות הפקידים בתש"ח", שורות 84 (אוקטובר): 2-5.
 כיצד ישמור, 1938. כיצד ישמור הפקיד גופו? הסתדרות הפקידים, תל-אביב (ללא שם מחבר).
 לובטסקין, מ., 1935. "באותו ענין", פנקס לענייני הפקידים ד-ה (דצמבר): 18-19.
 ליסק, משה, 1994. "מבנה תעסוקתי, ניעות תעסוקתית וסמלי סטאטוס ביישוב היהודי החדש, 1918-1948", עיונים בתקומת ישראל 4: 35-377.
 מימון, י., תרפ"ט. "על הסטינוגרפיה ועתידותיה", חוברת לענייני הפקידים, תשרי [ספטמבר 1928]: 28-30.
 מלצר, נ., 1938. "המצב הכללי של פקיד המסחר", בתוך הכינוס הארצי הראשון של פקיד המסחר, הסתדרות הפקידים, תל-אביב: 5-9.
 מצר, יעקב, 1976. "הון לאומי" כמושג יסוד בציונות: השקפת העולם הכלכלית במחשבה הציונית, 1918-1921, מאמר לדיון, מס' 763, מכון פאלק, ירושלים.
 משרדאי, ד., 1938. "עובדי משרדים — איך יתמכו בתעשייה?", שורות 3 (אוקטובר): 11-12.
 נמירובסקי, מרדכי, 1929. פקידים עברים בארץ-ישראל. סקירה סטאטיסטית עם תשע טבלאות, משרד המסחר והתעשייה, תל-אביב.
 —, 1930. "מצבנו בפקידות הממשלה", פנקס לענייני הפקידים א (מארס): 11.
 —, 1932. "מצבם של פקיד בתי המסחר, הסתדרות הפקידים, תל-אביב.
 סיכומים, 1946. י"ח אוגוסט, המחלקה לסטטיסטיקה של ההסתדרות, תל-אביב (ללא שם מחבר).
 עלון, תרפ"ז. עלון חברים [של הסתדרות הפקידים], ב' תשרי [10.9.28].
 עלון, 1933א. עלון הוועד המרכזי של הסתדרות הפקידים 3, מאי.
 עלון, 1933ב. עלון הוועד המרכזי של הסתדרות הפקידים 4, דצמבר.
 עלון, 1934א. עלון הוועד המרכזי של הסתדרות הפקידים 8, יולי.
 עלון, 1934ב. עלון הוועד המרכזי של הסתדרות הפקידים 9, יוני.
 פלנברג, ד., 1935. "מצוות עשה לפקיד המסחר", פנקס לענייני הפקידים א-ד (דצמבר): 22-23.
 פנקס לענייני הפקידים, 1937. יא-יב, פברואר.
 פרויס, ולטר, תרפ"ט. "פקידים יהודים בארץ-ישראל, מצבם ותנאי עבודתם בתרפ"ח", חוברת לענייני פקידים, תשרי [ספטמבר 1928]: 13.
 —, 1938. "צבור הפקידים בארץ-ישראל", שורות 1 (יוני): 4-7.
 קחדש, שלמה (עורך), 1953. מעשים: ההסתדרות בחיפה בשנים 1945-1953, מועצת פועלי חיפה, חיפה.
 קפלן, עזיאל, 1935. כיצד ימלא הפקיד את ימי חופשתו? הסתדרות הפקידים, תל-אביב.
 קרופניק, מ., תרפ"ז. "הסתדרות הפקידים", קונטרס, רנח, ב אייר [16 באפריל 1926].
 ר., 1922. "מצב הפקידים בארץ-ישראל", מכתב חוזר, אגודת הפקידים ביפו א"ע/143-25-IV עמ' 3 (ללא שם מחבר).
 רולבנט, ראובן, 1961. המבנה הדמוגרפי, הכלכלי והחברתי של צבור הפקידים בישראל, הסתדרות הפקידים, תל-אביב.
 רולנד, א., 1936. "עם הופעת ספריית הפקיד", פנקס לענייני הפקידים 9-10 (אוקטובר): 8.
 רמז, דוד, 1937. "אפוד בר", פנקס לענייני הפקידים 8-9 (אפריל): 3-5.
 רפפור, ברל, 1937. "הפקיד בתנועת העבודה", פנקס לענייני הפקידים 11-12 (פברואר): 8-9.
 שלום, ש., 1951. "פקיד מדינת ישראל", שורות 109 (ינואר): 1.
 שפירא, יונתן, 1975. אחדות העבודה ההיסטורית, עם עובד, תל-אביב.
 —, 1977. הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת-גן.
 —, 1984. עילית ללא מחשיכים, ספרית פועלים, תל-אביב.
 תזכיר, 1919. תזכיר הסתדרות הפקידים לוועד הצירים ולוועד הפועל של הוועד היהודי הזמני, פברואר, א"ע/1-143-IV (ללא שם מחבר).

- Admas, C. E., 1984. *Germany's Women Clerks: Class and Gender Conflict, 1890-1914*, Ph.D. Dissertation. Cambridge, Mass.: Harvard University.
 Anderson, B., 1990. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 6th Impression, London: Routledge, Verso.
 Anderson, G., ed., 1988. *The White-Blouse Revolution: Female Office Workers Since 1870*. Manchester: Manchester University Press.

- Arian, D., 1956. "The First Five Years of the Israeli Civil Service," *Scripta Hierosolymitana* 3: 340–377.
- Armstrong P., et.al., eds., 1986. *White-Collar Workers, Trade Unions and Class*. London: Croom Helm.
- Aron, C. S., 1987. *Ladies and Gentlemen of the Civil Service: Middle Class Workers in Victorian America*. New York: Oxford University Press.
- Barber, B., 1993. "Inequality and Occupational Prestige: Theory, Research, and Social Policy," in *Constructing the Social System*, ed. B. Barber. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 165–191.
- Berlanstein, L., 1991. *Big Business and Industrial Conflict in Nineteenth-Century France: A Social History of the Parisian Gas Company I*. Berkeley: University of California Press.
- Bleicher, J., 1989. "The Cultural Construction of Social Identities: The Case of Scotland," in *Social Structure and Culture*, ed. H. Haberkampf. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 229–241.
- Blumin, S.R., 1989. *The Emergence of the Middle Class: Social Experience in the American City, 1760–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braverman, H., 1974. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Burke III, E., 1994. "The History of the Working Classes in the Middle East: Some Methodological Considerations," in *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, ed. Z. Lockman. New York: State University of New York Press, pp. 303–319.
- Burke, P., 1990. "Historians, Anthropologists, and Symbols," in *Culture Through Time: Anthropological Approaches*, ed. E. Ohnuki-Tierney. Stanford: Stanford University Press, pp. 268–283.
- , 1992. "The Language of Orders in Early Modern Europe," in *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification*, ed. M.L. Bush. London: Longman, pp. 1–12.
- Calhoun, C., 1980. "Community: Toward a Variable Conceptualization for Comparative Research," *Social History* 5: 107–127.
- Chazan H., 1994. "Talking Community: The Rhetorical Construction of a Social Concept," *Israel Social Science Research* 9 (1–2): 49–50.
- Coakley, Sage, J., ed., 1992. *The Social Origins of Nationalist Movements: The Contemporary West European Experience*. London.
- Crompton, R., and G. Jones, 1984. *White-Collar Proletariat: Deskilling and Gender in Clerical Work*. Philadelphia: Temple University Press.
- Crozier, M., 1964. *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dahrendorf, R., 1967. *Society and Democracy in Germany*. New York: Doubleday.
- Davis, H. H., 1979. *Beyond Class Images: Explorations in the Structure of Social Consciousness*. London: Croom Helm.
- De Vries, D., 1994. "Proletarianization and National Segregation: Haifa in the 1920s," *Middle Eastern Studies* 30 (4): 860–882.
- Don-Yehiya, and E. Liebman, C. S., 1981. "The Symbolic System of Zionist Socialism: An Aspect of Israeli Civil Religion," *Modern Judaism* 1: 123–148.
- Eisenstadt, S. N., 1967. *Israeli Society*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Eley, G., 1981. "Nationalism and Social History: Review Essay," *Social History* 6 (1): 83–107.
- Galbraith, J.K., 1969. *The New Industrial State*. London: Andre Deutsch.
- Geertz, C., 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Giddens, A., 1979. *Central Problems in Social Theory*. Mass.: Polity Press.
- Gieryn, T. F., 1983. "Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists," *American Sociological Review* 48 (6): 781–795.
- Gillis, J. R., 1994. "Introduction: Memory and Identity: A History of a Relationship," in *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. J.R. Gillis. New Jersey: Princeton University Press, pp. 3–24.
- Herf, J., 1984. *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howe, S., 1989. "Labour Patriotism, 1939–1983," in *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity*. Vol. I: *History and Politics*, ed. R. Samuel. London: Routledge, pp. 127–139.
- Hroch, M., 1985. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hyman, R., and R. Price, eds., 1983. *The New Working Class? White-Collar Workers and their Organizations*. London: Macmillan Press.
- Joyce, P., 1994. *Democratic Subjects: The Self and the Social in Nineteenth-Century England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaelble, H., 1986. *Industrialization and Social Inequality in Nineteenth-Century Europe*. Leamington Spa: Berg.
- Kocka, J., 1980. *White-Collar Workers in America, 1890–1940: A Social-Political History in International Perspective*, trans. M. Kealey. London: Sage Publications.

- , 1981. "Class Formation, Interest, Articulation and Public Policy: The Origins of the German White-collar Class in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries," in *Organizing Interests in Western Europe*, ed. S. Berger. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 63–81.
- Koshar, R., ed., 1990. *Splintered Classes: Politics and the Lower Middle Classes in Interwar Europe*. New York: Holmes and Meier.
- Lampert, N., 1979. *The Technical Intelligentsia and the Soviet State: A Study of Soviet Managers and Technicians, 1928–1935*. London: Macmillan.
- Littler, C. R., 1982. *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies*. Hants: Gower.
- Lockman, Z., 1993. "Railway Workers and Relational History: Arabs and Jews in British-Ruled Palestine," *Comparative Studies in Society and History* 35 (3–4): 601–627.
- Lockwood, D., 1989. *The Blackcoated Worker; A Study in Class Consciousness*, 2nd edition. Oxford: Clarendon Press.
- Mandel, E., 1975. *Late Capitalism*. London: Verso, New Left Books.
- Mills, C.W., [1951] 1971. *White Collar: The American Middle Classes*. Oxford: Oxford University Press.
- Morris, J., 1993. "Towards a European History of the Petite Bourgeoisie," in *National Histories and European History*, ed. M. Fulbrook. Boulder: Westview, pp. 182–203.
- Ofer, G., 1967. *The Service Industries in a Developing Economy: The Case of Israel*. New York: Praeger.
- Patterson, H., 1988. "Neo-Nationalism and Class," *Social History* 13 (3): 343–349.
- Peukert, D. J. K., 1991. *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*, trans. R. Deveson. London: Allen Lane, Penguin.
- Ram, U., 1995. *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology, and Identity*. New York: The New York University Press.
- Rosenfeld, H., and S., Carmi, 1976. "The Privatization of Public Means, The State-Made Middle Class, and the Realization of Family Values in Israel," in *Kinship and Modernization in Mediterranean Society*, ed. J. G. Peristiany. Rome: The Centre for Mediterranean Studies, pp. 131–159.
- Sewell Jr. W.H., 1979. "Property, Labor, and the Emergence of Socialism in France, 1789–1848," in *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, ed. J. Merriman. New York: Holmes and Meier, pp. 45–63.
- Shafir, G., 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shalev, M., 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Sobel, R., 1989. *The White Collar Working Class: From Structure to Politics*. New York: Praeger.
- Somers, M., 1992. "Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation," *Social Science History* 16 (4): 607–609.
- Speier, H., [1932] 1986. *German White-Collar Workers and the Rise of Hitler*. New Haven and London: Yale University Press.
- Steinberg, M.W., 1994. "The Dialogue of Struggle: The Contest over Ideological Boundaries in the Case of London Silk Weavers in the Early Nineteenth Century," *Social Science History* 18 (4): 505–541.
- Strom, S. H., 1992. *Beyond the Typewriter: Gender, Class, and the Origins of Modern American Office Work, 1900–1930*. Urbana: University of Illinois Press.
- Swidler, A., 1986. "Culture in Action: Symbols and Strategies," *American Sociological Review* 51 (2): 273–286.
- Tilly, C., 1995. "Citizenship, Identity and Social History," *International Review of Social History* 40 (Sup.) 3: 5–8.
- Walley, P., 1991. "Negotiating the Boundaries of Engineering: Professionals, Managers and Manual Work," *Research in the Sociology of Organizations* 8: 191–215.
- Walters, R. G., 1980. "Signs of the Times: Clifford Geertz and Historians," *Social Research* 47: 537–556.
- Wilson, C. P., 1992. *White-Collar Fictions: Class and Social Representation in American Literature, 1885–1925*. Athens: The University of Georgia Press.
- Wishnia, J., 1990. *The Proletarianizing of the Fonctionnaires: Civil Workers and the Labor Movement Under the Third Republic*. Baton Rouge: Louisiana University Press.
- Zunz, O., 1990. *Making America Corporate, 1870–1920*. Chicago: The University of Chicago Press.